Kapittel fire

Skogen og historien – de siste fire århundrene (master)

- Kampene i og ved Moss i 1716 – slagene som stanset krigerkongens planer
- Kulturminner (bygdeborger og oldtidsgraver ikke med her):

1. De gamle veiene i Mosseskogen
2. Gruver, skjerp og kullmiler
3. Molbekktjernet – fra kunstig dam til jomfrulig tjern
4. Bombekratere – natten da Nordvard sank

- Retterstedet og postraneren Brede Nord

****

Kampene i og ved Moss i 1716 – slagene som stanset krigerkongens planer

Av Ernst S. Andersen

Redigert av Edmund Schilvold

23. april 1716 begynner det som sannsynligvis er den mest dramatiske hendelsen som noensinne har funnet sted i Mosseskogen. Et kavaleri på seks hundre svenske dragoner galopperer sørover på Kongeveien så jordspruten står, for å komme sine landsmenn i Moss til unnsetning. Svenske soldater okkuperer nemlig på denne tiden Moss, der de har opprettet et støttepunkt for Sveriges angrep på Christiania. Men nå er svenskene i Moss blitt angrepet av en stor dansk-norsk styrke, og lyden av skuddsalver har fått dragonene, som befant seg ved Kambo, til å ane hva som er i ferd med å skje.

Midtveis mellom Kambo og Moss by blir imidlertid dragonene brått tvunget til å stoppe – flere titalls store og små trær ligger på kryss og tvers over veifaret, og gjør det nesten umulig å komme videre med

hestene. Dragonene skjønner straks hva sperringen av trær betyr – de har ridd rett inn i et bakhold.

Et øyeblikk er omgivelsene dørgende stille. De svenske soldatene er meget krigsvante karer, men nå kjenner selv de en sviende følelse av frykt – de vet hva de nå kan vente seg.

Likevel – siden de er erfarne som få andre soldater, fortsetter de å opptre rasjonelt, og forsøker straks å varsle den bakenforliggende delen av følget om situasjonen de er havnet i.

Men før de rekker å trekke seg ut av faresonen og iverksette en respons, smeller det øredøvende fra flere kanoner som alle befinner seg på kloss hold. I samme øyeblikk stuper et par av de fremste hestene. En av soldatene får hodet knust til det ugjenkjennelige. En annen mister en av armene. Blodet spruter utover bakken, og det grønne granbaret omkring.

Så smeller det igjen, denne gangen i musketter. Dragonene trekker sine våpen og prøver å skyte tilbake, men ilden deres har minimal effekt. Fienden ligger i skjul bak trær og store stokker, i et terreng som er som skapt for et bakhold, og snart vil kanonene være klare til avfyring igjen.

En rekke dragoner er nå enten døde eller hardt såret, og ligger i forvridde stillinger på veifaret, sammen med et virvar av utstyr og hester. Blant de få i den fremre delen av følget som ennå er mer eller mindre uskadde, er det i ferd med å oppstå full panikk. De prøver å komme seg unna, men enda flere menn og hester stuper før de rekker å komme seg ut av det farlige området.

Før dette slaget er over, vil nærmere 30 av Carl XIIs beste soldater ha falt, og dansk-norsk suksess i Moss vil være sikret.

Hva er det egentlig som foregår? Hvorfor er Moss okkupert, og Christiania under angrep? Hva vil svenskene med Norge?

For å forstå det, må vi spole et stykke tilbake, og se på situasjonen i Norden og Europa på begynnelsen av 1700-tallet.

Den store nordiske krig – det svenske imperiet mot ”resten”

I dag vet de færreste noe særlig om Den store nordiske krig, og begynner man å snakke om ”krig i Moss”, vil nok de fleste assosiere disse ordene med andre verdenskrig og den tyske okkupasjonen. Men Den store nordiske krig er fortsatt en av de største militære

utfordringene Norge noensinne har stått overfor, og i løpet av denne krigen fant det sted flere dramatiske hendelser i Moss og omegn – hendelser som var av stor betydning for nasjonens framtid.

Den store nordiske krig begynte, dersom man bruker Sverige og dets forhold til landene omkring som utgangspunkt, i år 1700, og varte helt til 1721, da Sverige omsider måtte kapitulere.

Ser man kun på forholdet mellom Sverige og dobbeltmonarkiet Danmark-Norge, kan man hevde at den begynte i 1709, da Danmark-Norge igjen sluttet seg til alliansen av land som kjempet mot Sverige, etter å ha vært ute av krigen siden et nederlag i 1700.
Bakgrunnen for krigen var at Sverige, i løpet av 1600-tallet, hadde erobret store landområder i østersjøregionen, og slik blitt noe av en stormakt i Nord- og Øst-Europa. Dette mislikte flere av naboene til dette området, deriblant Danmark-Norge, som følte seg truet av det svenske imperiet, og Russland, som hadde utviklet stormaktsambisjoner som Sverige til en viss grad sto i veien for.
Danmark-Norge, Russland og Sachsen-Polen gikk derfor sammen i en allianse som hadde som mål å redusere Sveriges makt.

Til å begynne med vant imidlertid Sverige store seire over sine fiender, men etter hvert gikk krigen i alliansens favør, og da den tok slutt i 1721, hadde Sverige mistet alle sine oversjøiske besittelser.

Moss var, som vi skal se, åstedet for to viktige slag i løpet av denne krigen. Det første fant sted den 26. mars 1716, og det andre og største bare noen uker senere, den 23. april 1716. Hadde Sverige vunnet disse slagene, ville kanskje en betydelig del av dagens Norge ha vært svensk område. På 1600-tallet ble Danmark-Norge tvunget til å avstå store arealer til Sverige: I nord Jamtland og Herjedalen, i sør Båhuslen, Halland og Skåne.

Opptakten til det første slaget i Moss: Svensk aggresjon besvares med norsk geriljakrig

Da svenskekongen, Carl XII, i 1716 bestemte seg for å invadere Norge, i et forsøk på å tvinge Danmark-Norge ut av den antisvenske alliansen, la han en dristig angrepsplan. For det første ville han sende en hovedstyrke på om lag tre tusen mann, under ledelse av general Carl Gustav Mørner, mot Christiania fra sør. For det andre ville han personlig lede en mindre styrke mot Akershus festning fra øst, og foreta et overraskelsesangrep på festningen.

Hans veivalg var hovedvinterveien fra Sverige til Norge, som gikk over Rømskog.
Carl XII rykket over grensen søndag 8. mars, og møtte til å begynne med ingen motstand. Men da folk ble oppmerksomme på invasjonen, manifesterte det seg en motstand, i form av bondemilitsen. Den besto av innrullerte bønder. Flere av disse hadde krigserfaring fra ulike steder i Europa, og var således gode soldater (dette i motsetning til bildet mange har av kvaliteten på norske soldater på denne tiden).

Bondemilitsen valgte en angrepsstrategi som best kan beskrives som geriljavirksomhet – hurtige angrep og raske unnamanøvre. Det norske landskapet var som skapt for dette. Dalsøkk og åsrygger ga den lokalkjente store fordeler, og lokale bønder og andre deltakere i dette ble etter hvert eksperter på denne typen geriljakrig. De svenske styrkene ble beskutt nesten daglig, og fikk bare sjelden anledning til å ta igjen. Dette virket sterkt demoraliserende på svenskehærens soldater.

Blant de mange beslaglagte brevene fra denne tiden, kan nevnes et brev fra en svensk offiser, Adlerfelt: ” … armeen lider varje dag under fiendens eld. Jag vet inte om vi blifver kvar hër eller om vi ska lemna detta förbannade land, som bara består av trånga pass från børjan til slut. Det här landet ser ut att vara skapt för rövarband snarare än armèr.”
Brev som dette gir inntrykk av at nordmennene, takket være topografi og lokalkunnskap, hadde et visst overtak, og at bondemilitsen etter hvert ytet betydelig motstand mot den svenske framrykningen. En svensk soldat skrev i et brev til sin far at:

”(…) Normännen är brava karlar och för vilka vi hava nog att gøra och försvara oss, när partiet är legalt. De är varken vilda eller svaga, och hade de allenast så många officerare som de hava dem käcke (soldater og bønder), så skulle de giva oss nog att gøra.”

Snapphaner sikrer vital informasjon

Mye av dokumentasjonen vi har tilgjengelig er brev ”oppsnappet” av bondemilitsen, som overfalt alle svenske kurerer de kunne finne.

De som sto for oppsnappingen ble for øvrig kalt for ”snapphaner”, et uttrykk mange kjenner til selv i dag.

I tillegg ble det gjort strategisk gode valg om å overfalle så mange som mulig av de svenske forsyningstransportene, og resultatet var at svenskene i Norge etter hvert manglet både mat og utstyr.

Svenskene tar kontrollen over Moss

Som nevnt rykket svenskekongen inn i Rømskog med sin styrke, mens hovedstyrken på tre tusen mann rykket inn i Norge fra sør, med start ved Holmedal kirke. Deretter gikk den over vestre Ed, forbi Fredrikstad, via Moss, med Akershus festning som endelig mål. General Mørner og Carl XII møttes ved Hølen, og marsjerte deretter sammen videre. Men først ble det opprettet et magasin, med tilhørende lasarett, i Moss. Der ble de fleste fraktebøndene innlosjert, og syke og sårede soldater fikk plass på lasarettet.

I Moss ble også store mengder av trosset (vogner, hester og annen ekvipasje), samt proviant og ammunisjon, satt igjen.

Det kan nevnes at general Mørner også skulle forenes med generalløytnant Kristian Ludvig Ascheberg og hans ”Riksenkedronningens Livregimente” (Bohuslenske dragonregiment, de såkalte ”grønne dragoner”).

En del av de grønne dragonene var imidlertid sammen med Carl XII, under ledelse av oberstløytnant Ingel Casper Weinholz, og var derfor allerede nå ankommet Hølen. Disse ble sendt tilbake til Moss for å dekke forlegningen der, og for å opprettholde forbindelsen mellom generalløytnant Ascheberg og Sverige.

Ascheberg brukte mye tid i forbindelse med felttoget sitt alt i Sverige, og derfor kom han ikke over grensen før 23. mars.

25. mars ankom han Skjeberg, og der opprettet han sitt hovedkvarter. Dagen etter fikk Ascheberg beskjed om angrepet som hadde funnet sted i Moss samme dag, men (heldigvis for Danmark-Norge) ikke før etter at det var mulig for han å komme sine landsmenn til unnsetning.

Oberstløytnant Weinholtz var på dette tidspunktet syk, og ble derfor, i likhet med andre syke, innlosjert på jernverket sammen med major Ludvik von Tessmar, som midlertidig var satt til å ha kommandoen over styrken i Moss.

Det første slaget i Moss, 26. mars 1716: Kaptein Steens modige storming av de svenske stillingene

I mars 1716 var det Peter Jacob Wilster kommandant på festningen i Fredrikstad. Wilster brukte en anselig sum (200 riksdaler) til å betale bønder, landmenn og allmue for å spionere på svenskene, og hvis

mulig ta dem til fange. Det hendte imidlertid at han også brukte trusler i arbeidet med å rekruttere spioner.

Det norske etterretningsarbeidet var en vesentlig årsak til at nordmennene etter hvert lykkes i å ødelegge svenskenes planer. Takket være informasjonen fra dette arbeidet, visste Wilster snart at den svenske styrken som lå i Moss var relativt liten. Opplysninger som dette ble grunnlaget for hans beslutning om å gå til angrep. Intensjonen var å ødelegge det svenske støttepunktet.

25. mars 1716 beordret Wilster hundre soldater og underoffiserer fra Smålenske regiment, som var under kommando av kaptein Hans Wilhelm Rømer, til å marsjere mot Moss.

Videre ble hundre mann fra Fredrikstad garnison, under kommando av løytnant (for anledningen kaptein) Henrich Jürgensen Been, beordret om bord i fire sjalupper. Disse hundre mennene skulle ta sjøveien til Moss.

I tillegg ble kaptein Hans Otto Steen fra Bergenhusiske regiment beordret til Hafslund for å ta imot dragoner som også skulle delta i angrepet. 25. mars, klokka halv sju om kvelden, forlot Steen Fredrikstad til hest, og senere på kvelden møtte han løytnantene Bunde og Todderud, samt femti dragoner. Disse tilhørte Smålenske kompani – 2. Sønnenfjelske dragonregiment.

Kaptein Steen og dragonene tok seg til Moss via Opsund, over til sjøsiden og til Rygge. Kaptein Steen skulle så møte kaptein Rømer ved Rygge kirke.

Klokka fire på morgenen 26. mars holdt offiserene ”conceil” (råd). I løpet av det ble de enige om at kaptein Rømer skulle marsjere til de østlige delene av Moss. Kaptein Steen og dragonene red til ”Wærlen” (Værlebukta), og ved fru Arentorfs brygge møtte han soldatene som hadde kommet sjøveien under kaptein Been.

Steen og Been holdt et nytt råd klokka sju denne morgenen. Been fikk ordre om å gå ut på isen i ”Mossebukten” (Mossesundet), og nærme seg jernverket fra sjøsiden. På den måten ville de ha jernverkets vestside under kontroll, og kunne hindre flukt eller angrepsutfall fra den delen av området.

Alarmen går hos svenskene

Planlagt angrep på svenskene var halv åtte, men ikke alt gikk etter planen. Idet Steen og mennene hans nærmet seg Moss kirke, hørte de

plutselig lyden av svenske trommealarmer. Been hadde brukt for mye tid på turen over isen, og var blitt observert av svenske vaktposter. Nå var svenskene i full gang med å forberede seg på angrep, og gatene var allerede blitt forskanset med ”spanske ryttere”, spisse stokker i kryss, på rekke og rad langs en midtstokk.

Rundt Moss Jernverk var det dessuten satt opp palisader, og noe av den tilliggende bebyggelsen var også beskyttet av palisader.

Rådsnarhet redder dagen

Overraskelsesmomentet var i ferd med å gå helt tapt, og klokka var blitt nærmere ni. Steen kunne ikke vente lenger med å angripe. Mens han red for møte kaptein Rømer, som forflyttet seg langs byen øvre hovedgate, fikk han en idé som skulle vise seg å bli avgjørende for utfallet av slaget: Han bestemte seg for å storme jernverket med det samme, før svenskene fikk mer tid til å forskanse seg.

Steen og hans dragoner red nå i stor fart gjennom de øvre gatene i byen, og på tross av en del trefninger underveis, klarte de å nå fram til jernverket uten større problemer.
Ved jernverket oppsto det nå intense kamphandlinger. Men de norske dragonene skaffet seg snart et overtak ved å hogge ned svenskene med sine lange sabler (pallasker), eller skyte dem ned med sine pistoler før de rakk å bruke sine musketter (geværer).
Storebro ble, som en del av krigstaktikken, hogd ned og revet.

Men svenskene ga ikke opp ennå. I gården til verket sto de med kårdene i hånd, og det ble avfyrt et geledd med geværild. Likevel ble ikke noen av Steens soldater eller hester skadet.

Det ble etter hvert klart at svenskene, til tross for alarmen, ikke hadde rukket å samle seg godt nok til at de kunne yte en effektiv motstand. Dette takket være Steens lynangrep.
Kaptein Rømer angrep sykehuset (questhuset) som var opprettet ved kirken, samt magasinet i Thaulow-gården. Soldatene handlet raskt og effektivt, og hadde ingen større vanskeligheter med å slå ut den svenske motstanden.

Svenskene velger å overgi seg

Den svenske kommandanten, major Tessmar, forsto etter en stund at det ikke nyttet å fortsette kampen. Han kom derfor ut, sammen med en del av sine offiserer, og ba om ”pardon”. Dette innebar overgivelse, og aksept av fangenskap.

De svenske offiserene ”overga da sine kårder”, og underoffiserer og menige la ned sine våpen.

Foruten beslaglagt proviant og krigsmateriell, kunne nordmennene returnere til Fredrikstad med en rekke svenske fanger: Én major, to kapteiner, tre løytnanter, én feltprest, én adjutant, åtte underoffiserer og 265 menige. Flere av svenskene ble fanget av bønder, deriblant oberstløytnant Weinholtz og to underoffiserer. Disse ble i likhet med de andre svenskene brakt til Fredrikstad festning.

Etterspillet: For sene forsterkninger, og en rasende Carl XII. Ny svensk styrkeoppbygging i Moss.

Den svenske generalløytnanten Ascheberg ankom Moss med sine styrker senere samme dag, etter å ha ridd alt hva remmer og tøy kunne holde fra den svenske forlegning i Skjeberg. Men han rakk ikke å komme sine landsmenn til unnsetning. Nordmennene hadde nemlig fått greie på at Ascheberg var på vei, gjennom et oppsnappet ”expresse”, og hadde forlatt Moss klokka fire.

Så snart soldatene var dratt, stormet lokalbefolkningen inn i området for å forsyne seg av det som lå igjen.

Da Ascheberg og hans folk utpå ettermiddagen ankom Moss, og gjenopprettet svensk kontroll over byen, fant de derfor at så godt som alt av det som hadde vært i forlegningen var borte.

General Mørner måtte dermed bringe en del av sitt ”tross” til Moss, slik at forlegningen igjen fikk det antallet hester og det utstyret som var nødvendig for å få stedet til å fungere igjen.

Da Carl XII fikk høre om suksessen nordmennene hadde hatt, ble han naturlig nok rasende.

Artillerioberst Melchior Falkenberg, og en bataljon av Westmannslands regiment, ble nå sendt til Moss for å gjenopprette magasin, questhus, etc. Først og fremst for å dekke området Moss–Son–Såner.

Videre gikk ordren ut på å ta Larkollen havn, som var den dansk-norske hovedflåtens utskipningsarena.

Den svenske general Mørner befalte artillerioberst Falkenberg i Moss å holde lasarettene med forpleining, og å inndrive kontribusjoner (brannskatt) fra forskjellige instanser i Moss og omegn. Hver sagmølle: 100 riksdaler. Setegårder: 200 riksdaler. Moss Jernverk:

300 riksdaler, per uke. For å nevne noe. Mange andre bidrag ble selvfølgelig også pålagt innbyggerne.

Falkenberg og hans folk fikk gradvis nytt utstyr og nye forsterkninger fra Sverige til Moss. Han flyttet dessuten hovedforsvaret til Øvre torg (bakenfor Basartaket i dagens Moss), siden det ville være enklere å forsvare enn det mer åpne landskapet rundt jernverket.

Rundt Øvre torg bygde svenskene ekstra forsvarsverk, omgitt av palisader, og foran adgangen til plassen ble det satt opp "spanske ryttere".

Opptakten til det andre slaget i Moss, 23. april 1716: Omfattende dansk-norsk styrkeoppbygging, en plan for et angrep fra tre kanter

Kort tid etter det første norske angrepet, begynte forberedelsene til et nytt, som en del av den pågående krigen mot Sverige. Den dansk-norske kongen, Fredrik IV, sendte general Lützow og tre norske regimenter til Norge: General Hartvig Huitfeldts Bergenhusiske regiment, Cicignons geworbne regiment "Norge" og general Buddes 2. Trondhjemske regiment.

I tillegg sendte kongen et holstensk artillerikompani med ti kanoner, samt en hel del danske offiserer og underoffiserer, siden det i Norge var en stor mangel på befal.
Viseadmiral Christian Carl von Gabel og hans eskadre (flåtestyrke) skulle stå for transporten av de nevnte regimenter.

Falchenberg sitt Westmanns regiment hadde sjøgrønn kjole med røde oppslag og fòr. Det var først i 1721 de fikk blå med gule oppslag og for –

17. april, etter seks dagers seilas, kom de nye styrkene til Fredrikstad, der de ble utplassert i leirer rundt om i distriktet, de fleste ved Rolvsøysund.

Viseadmiral Gabel beordret så galeier, skjærbåter og mindre fartøyer å slutte seg til hans eskadre for å frakte soldater og utstyr til Bragernes, der general Lützow hadde opprettet sitt hovedkvarter, og Moss. Gabel og Huitfeldt fulgte sammen med andre offiserer med på denne turen.
20. april ble det holdt krigsråd, og general Sponnecks anbefalinger ble antatt.

Fra Fredrikstad garnison under generalmajor Vincens Budde kom:

- 1.bataljon av 2. Trondhjemske regiment
- 1. bataljon av Cicignons geworbne regiment "Norge"
- Secondbataljonen av Bergenhusiske regiment.

Som vi kan forestille oss, sydet Fredrikstad av militær aktivitet i denne perioden, Det var mye som måtte organiseres før det planlagte angrepet på Moss kunne finne sted.

En plan ble lagt for et angrep på Moss fra tre kanter:
Generalmajor Vincens Budde og tusen mann fra Fredrikstad garnison skulle marsjere nordover til Moss, og angripe de svenske stillingene fra sørsiden.

Oberstløytnant Henrich Jørgen Huitfeldt og om lag 560 andre soldater skulle ta sjøveien til området nord for Moss, gå i land der, opprette en sperring på veien gjennom Mosseskogen, og angripe de svenske stillingene i Moss fra sør.

Viseadmiral Gabel fikk oppgave med å frakte H.J. Huitfeldt og hans menn til Moss. Når det var gjort, skulle han seile bort til byen og legge seg med armerte skip der, slik at nordmennene om nødvendig ville kunne angripe svenskene med kanonild.

Seilasen mot Moss, skip entrer Værla og Mossesundet

Natt til 22.april forlot to fregatter, flere dobbeltsjalupper og diverse galeier og skjærbåter Fredrikstad, og satte kurs for Moss, og klokka fem om morgenen passerte de eskadren til Gabel, som lå ved Larkollen.

Om bord var tusen bergenhusinger, trøndere og småleninger. Kaptein Hans Otto Steen, mannen som hadde ledet dragonangrepet på svenskene i Moss 26. mars, skulle også denne gangen være med på å angripe svenskene i Moss, nå som kjentmann.

H.J. Huitfeldt hadde kommandoen over alle kompaniene som skulle ilandsettes ved Kambo. (Hans bror var oberst Hartvig Huitfeldt, og han var sjef for Bergenhusiske regiment.)

I løpet av kvelden 22. april ble alle båtene gjort klare for angrep. Fregattene ”Vindhunden” og ”Påfuglen”, samt en del mindre båter, skulle gå inn i Værla, så tett opptil byen som mulig.

Andre mindre båter skulle gå rundt Jeløy (det eksisterte ingen kanal på denne tiden) og legge seg i Mossesundet.

Noen historiebøker hevder at det var Mossiske kompani oberstløytnant Huitfeldt kom med. Dette kan være riktig. Noen ruller sier Mossiske og andre sier Ryggiske. Men i kompanirullene står det Ryggiske, og de er skrevet der og da.

Ilandstigning ved Kambo i ly av mørket

Natt til 23. april nærmet de nevnte regimentene seg Kambo-området, i fartøyene til viseadmiral Gabel. Om bord var det tett og

Av 560 mann som ble ilandsatt og avmarsjert mot Moss var:

- 370 soldater fra Ryggeske/ Mossiske , Huitfeldts kompani,
- søndre Jarlsbergske-Rømers gml. Reserve,
- Laurvigske kompani av s. Jarlsbergs nye res, under Todderud.
- 130 mann fra div. Bergenhusiske + Steens sognske 1. Res.
- Kaptein Butler (Han kom fra tidligere Høbbølske kompani av smålendske regt.) med menn fra nord og sørhollendske reserve kompani under Green og Hoffmann var også med i denne styrken.
- 24 utkommanderte landdragoner (disse bar ikke uniform, og var eldre soldater som kunne innkalles ved behov) og tre underoffiserer av hvert kompani

trangt. Så, mens det fortsatt var mørkt, begynte den risikable ilandstigningen. Soldatene tok sine våpen, og møtte ved sin fane og tambour. Gabel satte også i land en del av sine tømmermenn, slik at disse kunne bidra i arbeidet med å lage sperringer.

Snart sto rundt 560 mann oppstilt på ilandstigningsstedet, i sine uniformer av forskjellig farge, avhengig av tilhørighet. Dette må ha vært et imponerende skue.

Men hva med resten av de tusen mennene? De forble om bord, som en reservestyrke.
Lokaliteten for ilandstigningen beskrives i kildene bare som et sted med en liten brygge ”ved Kambo”. Men nøyaktig hvor lå egentlig denne brygga? Dette vil vi sannsynligvis aldri kunne gi et sikkert svar på, men det er lov å legge fram kvalifiserte gjetninger:
Vika sørvest for Molbekktjernet, der Molbekken renner ut, ville ha vært et fornuftig sted å gå i land, siden dette er nær Moss, men utenfor synsfeltet til de svenskene vaktene ved jernverket. Stedet ville dessuten ha hatt plass nok til en oppstilling av mannskapene. Vi kjenner ikke til noen historie som forteller om en liten brygge her, uten at det er avgjørende.

Lindebaugen, nord for Molbekktjernet, ville kanskje ha vært et like fornuftig sted for en ilandstigning. Den lå enda litt lenger unna jernverket, og bød også på arealer som kunne brukes til en oppstilling av mannskaper.

Vi vet dessuten at det her lå en liten brygge, til bruk for postlørja som fraktet post over Mossesundet til Kjellandsvik på Jeløy (en del av postruten fra Kambo til Vestfoldsiden).
Videre var det på grunn av postruten også en veiforbindelse mellom Lindebaugen og Kongeveien.

Kambobukta kan også ha blitt benyttet. Vi kjenner riktignok ikke til at det eksisterte noen brygge i Kambobukta i 1716, og veien til Moss ville ha vært en del lenger. Dersom soldatene dro kanoner fra skipene til stedet for bakholdet, virker en ilandstigning i Kambobukta mindre logisk enn en ilandstigning på Lindebaugen.

Forhogningen i Mosseskogen, et sentralt tiltak

Fra sjøen marsjerte de opp til ”defileet” (veien) fra Christiania til Moss. Denne veien ligger i dag like øst for Kongeveien, og tilhører altså en tidligere generasjon ”kongevei”.
Omtrent midt mellom Moss Jernverk og Kambo gård, altså inne i Mosseskogen, ble Gabels tømmermenn, og en avantgarde grenaderer, kommandert til å lage en forhogning, det vil si til å sperre veien med en stor bråte trær. På trærne som ble felt, lot man grenene være intakte, slik at man fikk en stor, kaotisk sperring som var vanskelig å forsere, spesielt for ryttere.

Dette var en essensiell del av krigstaktikken. Forhogningen ville kunne brukes til å stoppe eventuelle svenske forsterkninger som måtte komme nordfra for å hjelpe Falkenberg og hans soldater i Moss.

Oberstløytnant H.J. Huitfeldt beordret et kompani på 125 mann, samt en kaptein, til å posisjonere seg ved denne sperringen. Resten av styrkene marsjerte så videre mot Moss, for å ta del i angrepet på svenskene i Moss.

Byen omringes

Mens dette pågikk, seilte noen av båtene som var kommet inn i Mossesundet videre sørover, mot jernverket og byen, med viseadmiral Gabel som kommandør. Målet var å dekke Moss fra sjøsiden ”a la porte pistolet” – med åpne kanonporter. Marinerne om bord (infanterister til sjøs) gjorde seg klare til et eventuelt angrep.

Budde, som hadde startet sin mars fra Rolvsøysund og Fredrikstad dagen før, ankom sørsiden av Moss tidlig samme morgen, 23. april. Han kommanderte da sine mannskaper ut i området fra Vansjø og ned til Værlesanden. Dermed var snart også den søndre og østlige siden av den svenske befestningen i Moss dekket av norske styrker.
Så langt var alt gått etter planen. Angrepet kunne begynne.

Det andre slaget i Moss, 23. april 1716: Svenskene lover å kjempe til siste mann

Den første trefningen skjedde like nord for jernverket, klokka seks om morgenen. Noen svenske dragoner kom overraskende ridende over en liten bru over det nordre og minste av Mosseelvas to elveløp, og oppdaget Huitfeldt og hans menn før de var kommet fram til brua. Dragonene fyrte da av noen salver mot nordmennene, og Huitfeldt responderte med å gi ordre om angrep. Men dragonene returnerte til byen før de norske soldatene rakk å besvare skuddsalvene.

Fra Gabels fartøy ble det nå avfyrt ”løsenskudd”, et signal til svenskene om at nordmennene var villige til å ”parlamentere” (forhandle). En tambour ble så sendt inn til byen for å høre om svenskene ville overgi seg, og få ”quarter” (kost og losji, med status som fanger).

Den svenske kommandanten, Falkenberg, svarte da at han ville slåss til siste mann. Men det må ha vært tøft for han å beskue alle de norske mannskapene som var oppstilt i manngard rundt den svenske befestningen, samt de armerte båtene i sundet nedenfor.

Angrepet begynner, tapper svensk motstand, blodige gatekamper

Etter denne mislykkede parlamenteringen, skjøt Gabel ”dansk løsen”, et signal om at slaget kunne begynne. Gabel kunne nå ha begynt å beskyte svenskene med båtenes kanoner, som det var hele 64 stykker av, men han lot det være, siden krigsrådet hadde besluttet at kanonild mot byen burde unngås, dels fordi det kunne skade de norske styrkene, og dels fordi man ønsket minst mulig ødeleggelse av bygningsmassen i byen.
Noen få salver ble likevel skutt fra de norske båtene, men disse var trolig kun skremmeskudd, ment å demoralisere svenskene.

Svenskene var selvfølgelig nå i full gang med å forberede seg på angrepet som ville komme. Soldatene hadde barrikadert seg og tatt forskansning, og spanske ryttere var satt ut i gatene. Svenskene hadde også tatt opp posisjoner i husene, samt på takene av disse. Der lå de og ventet, og forberedte seg på angrepet. Antallet svensker var temmelig stort.
Huitfeldt var som nevnt kommet ut for ild fra svenske dragoner ved ”Lille Bro”, der han kunne se svenskenes forvaktpostering. Men ett eller annet ble nå bestemt i forposteringen, og svenskene flyttet seg plutselig sørover til Storebro. Derifra åpnet svenskene ild mot nordmennene med sine musketter.

Svenskenes kuler nådde imidlertid ikke fram til nordmennenes rekker, de ble avfyrt på for langt hold, og Huitfeldt, som den erfarne kriger han var, beordret en del av sine menn til å spre seg ut i lendet og overfalle svenskene fra sidene. Taktikken til Huitfeldt fungerte, og svenskene ble tvunget lenger og lenger innover i byen.

Nå gikk også Budde til angrep. Denne styrken var blitt delt i to: Den ene delen kom opp langs Skovgade og Enggade, over Skarmyra, mot torget. Den andre delen kom i retning Kongensgade, over raet.

Krigshandlinger dominerte snart bymiljøet. Luften ble fylt av knallene fra pistoler og geværer, klangen av stålet i sabler og kårder, og de ville skrikene fra angripende, sårede og døende menn. Ved sentrum og ved Øvre torg skal det ha oppstått utallige blodige fektekamper.
De ytre svenske postene ble etter hvert tatt. Sersjant Sibbern og "Øtkens dragonregiment" var involvert i blodige og intense fektninger ved magasinet, og også andre steder.

Etter hvert som minuttene gikk, ble kampene mer og mer intense, og svenskene mer og mer desperate. Svenskene ble beskutt fra alle tenkelige kanter – fra tak, fra vinduene, fra dører og fra palisadene. Noen ble skutt til døde, noen ble gjennomboret av kårder og bajonetter, og mange fikk hogd av fingre eller armer.

Striden var minst like intens i området Huitfeldt inntok. Soldater fra svenskenes forpost søkte tilflukt i husene i området, men ble innhentet og nedkjempet av nordmennene.

Idet Huitfeldts soldater kjempet seg sørover mot Storebro, møtte de kraftig motstand fra et kompani svensker, og dette ble snart en av slagets største begivenheter. Svenskene forsvarte seg med stor tapperhet, og kampen ble dermed både hard og langvarig.

Ved questhuset oppsto det også harde kamper, og der falt blant annet kapteinløytnant Ewen Wahl (fra Cicignons regiment).

Den neste norske offiseren som ble drept var en løytnant. Nå kom 48 nye

Bakholdsplassen fra 23. april 1716, som ligger i sentrum av Mosseskogen, må kunne sies å være et av skogens viktigste historiske steder. På dette stedet utførte norske styrker handlinger som kan ha vært avgjørende for framtiden til nasjonen Norge, selv om vi ikke kan hevde slikt med bravur. Stedet danner også et knutepunkt for nesten alle veitraseene gjennom området.
Det aktuelle området er i løpet av de siste tiårene blitt nøye undersøkt, det er gjort funn av både uniformsrester, våpen, kanonkule-fragmenter, skrotladninger og mye annet som sannsynligvis stammer fra slaget i 1716. Funnene bidrar til å dokumentere hvor slaget fant sted, og bekrefter informasjonen i de skriftlige kildene.
Noen av funnene representerer imidlertid et lite mysterium. Som nevnt over er det funnet en rekke spor av bruk av kanoner. Vår konklusjon er at disse må stamme fra 23. april 1716, for andre krigshandlinger i området kjenner vi ikke til.
Topografien tilsier at kanonene er avfyrt lokalt i landskapet, der kulefragmentene er funnet, og funnene forteller om et overfall rettet fra vest mot øst.
Enkelte eksperter på krigføring i den aktuelle perioden, undrer seg over at det ble brukt kanoner i bakholdet, siden det ikke var vanlig å dra med seg kanoner til bakholdsplasser som den i Mosseskogen. Men båtkanonene var jo relativt lett tilgjengelige da ilandstigningen skjedde, og dersom ilandstigningen fant sted nedenfor området der vi i dag har Molbekktjernet, er det ikke utenkelig at kanoner ble fraktet opp i skogen fra båtene.
Skrotladninger, det vil si metallskrot pakket inn tøystykker, er, som kanonladninger, effektive våpen mot en samlet gruppe, og siden det er funnet utallige hesteskosømmer og andre metallrester på slagplassen, kan vi anse det for dokumentert at slike kanonladninger ble benyttet i kampen mot de svenske dragonene.

norske soldater dette stedet til unnsetning. Av disse ble to drept omgående.

Svenskene kjempet slik som Falkenberg hadde sagt at de ville gjøre: Til siste mann. Resultatet ble noe nær et blodbad. Døde og blødende soldater lå både i gatene og inne i husene.

Falkenberg velger døden framfor overgivelse

Budde kom etter hvert fram til Øvre torg, og det skal ha vært fra dette at Budde tilbød Falkenberg overgivelse og ”quarter”. Men Falkenberg avviste tilbudet, og uttalte at han foretrakk å dø i Moss framfor å bli hengt i Sverige.

General Budde var på dette tidspunktet 56 år, og deltok trolig ikke i kamphandlingene. Han sto nok heller og beskuet dem fra et egnet sted, sammen med noen av sine høyere offiserer.

På plassen bak Basartaket sto det også kraftige kamper, og også der lå det etter en stund døde og sårede soldater overalt. Av offiserer mistet nordmennene blant annet en kaptein Skram.

Men det Øvre torg er mest kjent for i dag, er at Falkenberg ble dødelig såret like ved, inne i en bygning på oversiden. Huset var da helt gjennomhullet av kuler.

Da Falkenberg var falt, og svenskene sto uten leder, ble det blåst ”appell” til overgivelse. ”Raison” ble meldt, og svenskene la ned sine våpen. Slaget var over.

Falkenberg var fortsatt i live, men døde av skadene dagen etter.

Betydningen av sperringen i Mosseskogen

Nordmennene vant altså til slutt, etter ha vært igjennom svært harde kamper, men hadde det ikke vært for sperringen i Mosseskogen, og soldatene som der lå i bakhold og hindret svenske forsterkninger i å komme til Moss, kunne utfallet ha blitt et ganske annet.

For mens kampene i byen pågikk for fullt, fikk Huitfeldt en ”expresse” beskjed fra kapteinen som var stasjonert i Mosseskogen: En stor svensk kavalerienhet var i ferd med å angripe. Huitfeldt forlot da Moss med nok en kaptein og enda 125 mann for bistå soldatene ved forhogningen. Det var uhyre viktig å hindre de svenske dragonene i komme forbi sperringen.

Svenskene som hadde ankommet Mosseskogen, var nemlig dragoner fra svenskekongens livgarde, under kommando av general Dellvig. Dette var håndplukkede, svært erfarne soldater, og dersom de skulle lykkes i å nå Moss, ville de kunne påføre nordmennene store tap.

General Dellvig var egentlig på vei til Sverige for å arrestere Ascheberg, som ifølge Carl XII hadde brutt ordre og forlatt Norge på grunn av feighet. Men på veien hadde han hørt skytingen i Moss, og forstått hva som var i ferd med å skje.

Dellvig og 600 dragoner forsøkte nå kjempe seg igjennom forhogningen for å komme sine landsmenn i Moss til unnsetning, men de drøyt hundre nordmennene holdt stand, etter kort tid ankom Huitfeldt med forsterkninger.

Det oppsto harde trefninger med svenskene, men nordmennene greide å drive dem tilbake.

Svenskene ga imidlertid ikke opp. De satte hestene sine i sikkerhet, og etter noen minutter angrep de igjen, denne gangen til fots. Det ble nå enda hardere kamper, men nordmennene greide å stå imot svenskenes angrep, som etter hvert så seg nødt til å gi opp forsøket på å nå Moss.

Vi vet ikke sikkert hvor mange svensker som falt under kampene inne i Mosseskogen, men ifølge svenske rapporter var det 28.

Generalmajor Vincens Bugge stod som offiser i dansk-norske regimenter fra 1684 til 1689, og også som underoffiser før det. Etterpå gikk han over i utenlandsk tjeneste for prins Eugen av Italia som generaladjutant-løytnant under generalfeltmarskalk-løytnant Christian Gyldenløve.
Major i Gregers Juels dragonregiment av det danske hjelpekorps i 1702, og som premiermajor samme sted.
Tilbake i Norge i 1704 ble han oberstløytnant i Guldalske komp av Nordenfjelske dragonregiment.
I 1710 ble han utnevnt til oberst, og fikk kommandoen over det gjenopprettede 2. trondhjemske nasjonale infanteriregiment. Med dette deltok han i felttog i Båhuslen i 1711, og i Holstein og Nord-Tyskland (Erobringen av Tønning, landgangen på Rügen og Stralsunds erobring) i perioden 1713–1716.

Overveldende dansk-norsk seier, store svenske tap

Etter å ha jaget bort svenskene ledet av Dellvig, hastet en del av nordmennene tilbake til Moss for å delta i angrepet der.

Kampene i Moss pågikk i om lag to timer før dansk-norsk seier var sikret.

Av svensker som denne gangen ble tatt til fange i Moss var oberst Falkenberg, som døde dagen etter, elleve andre offiserer, en prest, en kommissær og 508 soldater. To estandarter (rytterfaner), to regimentsfaner og massevis av proviant, våpen og krigsutstyr ble også tatt som krigsbytte. Fangene ble sendt til Fredrikstad, Vestfold, Telemark og Danmark (Jylland).

På dansk-norsk side døde én løytnant, én kapteinløytnant og én kaptein, samt 29 gemene. Tre offiserer og 86 gemene ble skadet.

På svensk side ble om lag hundre mann ble drept. Når det gjelder sårede, har man ingen eksakte tall.

En del ”marodering” ble det også. Lokalbefolkningen forsynte seg nok en gang av det som lå igjen etter svenskene, og som de norske styrkene ikke hadde tatt bryet med å samle inn.

To dager senere kom General Sponneck og oberst Hartvig Huitfeldt til Moss for å ta over styrkene der. Med seg hadde de om lag to tusen mann fra Fredrikstad. I denne omgang var krigen mer eller mindre over hva Moss angikk.

Svenskene forlater Norge, kaller tiden der ”en skremmende affære”

Carl XII trakk seg nå ganske snart ut av Norge. Tapet av Moss var nok den viktigste årsaken til det.

De svenske ”karolinerna”, som soldatene fra Sverige ble kalt, var etter hvert utmattet av kriging, sult og sykdommer. Motstanden de fikk i Norge bidro til dette.

En svensk veteran blant offiserene skrev senere at han hadde deltatt i elleve store slag. ”men aldrig sätt något liknande som i Norge i 1716” og han kaller det videre ”dèe effroyable – en skremmende affære”. Svenskene fikk etter hvert en langt større respekt for ”broderfolket” i vest.

Sverige ble til slutt tvunget til forhandlingsbordet, der Storbritannia og Frankrike dikterte betingelsene. Den endelige avslutningen på Den store nordiske krig var i freden i Nystad i 1721. I Nystad måtte Sverige avstå store landområder til Russland. Sveriges utilfredshet med krigens resultat førte til Den russisk-svenske krig (1741-1743), Gustav IIIs russiske krig, og finskekrigen.

Harde gatekamper i Moss og Christiania, og senere i Fredrikshald, kombinert med festninger svenskene ikke greide å innta, og ikke minst det faktum at lokalbefolkningen overøste svenskene med all den djevelskap de kunne finne på, bidro til at svenskene følte frykt i Norge, og at armeen led store tap. Krigerkongen Carl XIIs hardbarkede karolinere var ikke uovervinnelige.

Carl XII angriper igjen, men drepes

I 1718 gikk Carl XII igjen til angrep på Norge. Denne gangen ble han imidlertid selv drept. Det skjedde 11. desember 1718, ved Fredriksten festning. Hvem som skjøt, og med hva, er ennå ikke avgjort med sikkerhet. Dette mysteriet forsøkes nå løst gjennom vitenskaplige undersøkelser av kongens kranium.

I skrivende stund produseres det også en film om dette kapittelet i krigen.

Minnesmerke over Huitfeldt og Steen?

Budde har, som tidligere nevnt, fått en egen plass i Moss sentrum oppkalt etter seg. Det er fristende å spørre: Burde ikke en liknende heder bli Huitfeldt og Steen til del?

****

Kulturminner

Av Egil Jensen og Edmund Schilvold

De gamle veiene i Mosseskogen

Fram til 1600-tallet foregikk nesten all tyngre transport med båt. Det var havet og fjordene som var datidens Europaveier. Veiene over land besto av et nettverk av hulveier (kløvveier) og sledeveier (vinterveier).

Hulveier kan vi kjenne igjen på den konkave formen, forårsaket av århundrer med slitasje og erosjon. Sledeveier er gjerne flate, og går ofte over tjern og innsjøer, steder man bare kan ferdes på om vinteren.

Siden de fleste hulveier er mange hundre år gamle, og i alle tilfelle fra før år 1537, er de automatisk fredede kulturminner. Dette innebærer

at det i utgangspunktet er forbudt å gjøre inngrep som skader slike veier, eller som påvirker vernesonen omkring dem.

Mosseskogen – en naturlig del av reiseruten

Skulle man ferdes over land fra Moss og nordover, gikk den naturlige veien over Mosseskogen. Men det var ikke bare folk fra Moss som reiste over Mosseskogen. Området nord for Moss utgjorde en selvsagt del av reiseruten til Christiania også for de som kom lenger sørfra, fra Rygge og Råde, Fredrikstad og Halden. Dette fordi Østfoldraet fungerte som en naturlig ferdselsvei fra søndre deler av Østfold og fram til Moss by, og fordi Vansjø utgjorde en barriere som det var lettest å forsere ved Mossefossen.

Det finnes et nettverk av hulveier fra nord til sør, hovedsakelig i den sørlige halvdelen av skogen. Disse er ikke tegnet inn på kartet.

Sledeveier finner vi som gamle veifar, som ofte forsvinner ut i mer moderne veier. Men dersom vi setter disse bitene inn på et kart, kan vi finne traseen til den opprinnelige veien.

Biskop Jens Nilssøn har beskrevet en reise gjennom Mosseskogen i 1594 (Nilssøn 1885, s. 107–108). Et forslag til ruten han fulgte er tegnet inn på kartet med grønt.

Denne traseen er et nesten sammenhengende veispor fra Tiurveien i sør til Kilsbakken i nord. Det er uten vanskelige partier, store myrer eller bratte bakker.

Det går også et veispor fra Granveien, i retning Molbekktjernet. Er dette den gamle veien til bukta der Molbekken rant ut?

”Kongeveien”, Mosseskogens Via Regia

Det som populært kalles ”Kongeveien” gjennom Mosseskogen, er en av de få godt bevarte strekningene av Den fredrikshaldske kongevei, som var hovedveien mellom byene Christiania (i dag Oslo) og Fredrikshald (i dag Halden) i rundt to hundre år, fra midten av 1600-tallet til slutten av 1800-tallet.

Den fredrikshaldske kongevei var igjen en del av Den københavnske kongevei, som i kombinasjon med ferjeforbindelse ved Helsingborg i Skåne, kunne føre den reisende helt til København, hovedstaden i det dansk-norske riket.

Den fredrikshaldske kongevei skal ha blitt beordret bygd i 1636, av kong Christian IV (Christian ”Quart”), som ønsket å etablere en kjørbar vei mellom Christiania – det gamle Oslo, som kong Christian IV hadde bygd opp igjen på vestsiden av Bjørvika etter den ødeleggende bybrannen i 1624 – og byene i Smaalenene (i dag kalt Østfold).

På mange av de aktuelle strekningene var det ikke snakk om bygging av en splitter ny vei, men en opprusting av eksisterende stier og veier, som i mange tilfeller hadde vært i bruk i flere hundre år.

Bakgrunnen var et behov for å kunne flytte tyngre militært materiell på en mer effektiv måte – de territoriale ambisjonene til Sverige lå hele tiden som en trussel i kulissene, og i 1658 tok Sverige et voldsomt jafs av Danmark ved annekteringen av de såkalte Skånelandene.

Kongevei-prosjektet gikk imidlertid tregt. Først omkring år 1700 var hele Den fredrikshaldske kongevei satt i en noenlunde kjørbar stand.

Fire etapper i Mosseskogen

Undersøkelser har avdekket at Kongeveien gjennom Mosseskogen ble bygd ut i fire etapper.

Forslag til tidspunkter:

Trinn I: 1636–1650

Det første trasevalget hadde en del til felles med foregående sledevei. Markert med rødt. Men nå ble den ført frem til Ore, der det ble bygd en bru. Så fulgte den et gammelt spor fram til anleggsveien. Deretter forsvinner sporet i anleggsveien over en strekning på cirka 300 meter, for så å ta av mot Tiurveien, som et parallellspor til sledeveien.

Trinn II: Cirka år 1700

Neste trase, markert med grønt, ble nå bygd på åskanten fra Kilsbakken fram til Ore, nåværende trase. Så fulgte den det gamle sporet, rødt, frem til anleggsveien, der den svingte mot vest, grønt spor. Der fulgte den åskanten sørover, nåværende trase.

Trinn III: Etter år 1750

Tredje forandring ble gjort sør for Ore bru, der veien ble bygd på en gruslagt tømmerflåte over en myr. Blått spor.

Trinn IV: Cirka år 1800

Fjerde forandring var at veien ble lagt over myrområder – først sør for den nåværende anleggsveien, og deretter nord for denne. Markert med svart. Kongeveien hadde da fått sin endelige og nåværende trasé.

Fyllmassene som ble brukt til denne omleggingen, kom i all hovedsak fra slagghaugene til Moss Jernverk. Selv inne i Mosseskogen går vi altså ofte på jernverkshistorie.

Postveien

Fra Kongeveien ble det anlagt en sidevei til ”Tronviig Fergestad” på søndre Jeløy, der man kunne få båt over til Vestfold.

Denne postveien tok av fra Kongeveien i Kilsbakken, og gikk ned til Lindebaugen. Der var det et fergested – der lå det en flatbunnet lørje som ble rodd over sundet til Kjellandsvikbukta på midtre Jeløy.

På strekningen mellom Kjellandsvik og Tronvik er omkring åtti prosent av den gamle postveien intakt. Den går opp til Kjellandsvik gård, vestover gjennom Kjellandsvikdalen (alternativt over Rambergåsen), ned forbi gården Ramberg øvre, og sørover til Svartskjær, Refsnes og Tronvik.

På kartet er postveien mellom Kongeveien og Mossesundet markert med grønt.

Den følger nåværende trasé til forbi kabelgaten. Så tar den av og følger et spor nord for nåværende sti, parallelt med denne.

Kartet er tegnet for år 1700. Landet lå da cirka én meter lavere enn i dag, og Lindebukta var derfor mer markert.

Bemerk at veisporet går ned til datidens strandlinje, ikke den nåværende.

****

Gruver, skjerp og kullmiler

Gruvene

Moss Jernverk sto i en periode for en omfattende malmleting og gruvedrift i Mosseskogen. Det meste av letingen fant sted i årene

1722, 1723 og 1724, og denne aktiviteten etterlot en lang rekke spor som vi fortsatt kan observere i dag, nesten tre århundrer senere. Mange av disse sporene er såkalte røsk, enkeltutsprengninger gjort når man ville se nærmere på et parti berg som så interessant ut.

Driften på skjerp og gruver skjedde i hovedsak i tidsrommet fra 1725 til 1750. Aktiviteten ga imidlertid minimalt med jern til jernverket. Malmen var for fattig til at det var mulig å få noe særlig ut av den med 1700-tallets teknologi.

De såkalte hjemmegruvene til jernverket, fikk alle navn, og het som følger: Myre gruve, Multemyr gruve, Dahl gruve, Lindbo gruve og Kihlsgruve.

Etter 1750 var det kun Kihlsgruve som var i drift.

Det finnes også en annen type gruver i Mosseskogen – pegmatittgruver. Disse gruvene har ingen tilknytning til jernverket. I pegmatittgruvene tok man ut pegmatitt, en grovkornet granitt som inneholder mineralene glimmer, kvarts og feltspatt. De som hentet ut pegmatitt i Mosseskogen, var først og fremst ute etter feltspatt.

Ved Mossesundet var det en mølle som malte feltspatten til pulver. Det ble så solgt til porselensindustrien.

Driften på pegmatitt i mosseområdet fant sted i perioden 1888 –1930. Uttaket av pegmatitt i Mosseskogen skjedde trolig i årene mellom 1910 og 1920.

Mosseskogen har også vært åsted for produksjon av blokkstein til grunnmurer.

Kullmilene

En kullmile er et anlegg for framstilling av trekull. Hensikten med å gjøre om ved til trekull, er at prosessen fjerner det meste av vanninnholdet i veden. Dermed kan man oppnå høyere temperatur ved videre forbrenning – i et jernverk, for eksempel.

Produksjon av trekull har funnet sted i flere tusen år, og er knyttet til utvinning og bearbeiding av metaller – særlig jern. I begynnelsen ble kullet produsert i groper i bakken som var om lag én meter dype og opptil én og en halv meter i diameter – såkalte kullgroper. Slike finnes det mange rester av, de fleste fra folkevandringstiden.

Den tradisjonelle kullmila ble introdusert tidlig i middelalderen. Prinsippet med ”reismila” kom til Skandinavia fra Tyskland på 1500-tallet, og var dominerende helt til slutten av 1800-tallet.

Restene etter gamle kullmiler framtrer gjerne som mer eller mindre vegetasjonsfrie områder i skogen. De har gjerne en diameter på mellom åtte og tjue meter. Det er askerester i marken, og en jordvoll rundt.

I tilknytning til mila var det ofte en koie til vaktmannskapet.

Store miler, av den typen som ble brukt til framstilling av trekull til jernverk, måtte passes i flere uker før kullet var ferdig, og gjennom hele denne tiden måtte oksygentilførselen justeres – ilden måtte holdes ved like, men forbrenningen måtte holdes på et nivå der veden ble til kull, og ikke til aske.

Ord som kullebund, kullebunn, kølabonn og kolbotn er alle referanser til brenning av trekull.

****

Molbekktjernet – fra kunstig dam til jomfrulig tjern

Dra til Molbekktjernet en klar og stille natt i juni, når klokka så vidt har passert midnatt, og du vil oppleve noe av det Kittelsen manet fram i sine tegninger av norsk natur – stemninger så sterke at du kunne sverge på at du har entret en annen verden enn den du kjenner fra det daglige.

Gå til tjernets søndre ende, og sett deg ned ved bredden, og du vil se vannet ligge som en speiling av den glødende blå himmelen i nord, en speiling rammet inn av den mørklagte skogen omkring, der nattebrisen rasler i bladene.

Svarte spir strekker seg mot det uendelige langt der oppe – mot den mørkeblå sommernatten, som henger som et ulmende slør foran universet, og bare lar de sterkeste av stjernene bortenfor bryte igjennom og funkle mot øyet ditt.

Fra vannspeilet stiger en langsom, gjennomskinnelig tåkedis. Den samler seg i vikene, stiger opp i lufta og blir hengende som spindelvev i de mørke skyggene.

Ser du noe der borte? Er det ikke som om det står en skikkelse og

stirrer på deg fra skogbrynet der borte? Du rister på hodet av tanken, slår den fra deg som tull og tøys. Vel, vel. Du kan riste på hodet alt du orker. Innerst inne er du i tvil. Innest inne lurer du på om ikke det er noe der borte likevel. Noe som venter på akkurat deg.

Men skjønnheten, det sublime, stråler mot deg. Du glemmer de ubehagelige tankene – for en stund. Det kan ikke være noe ondt på et så vakkert sted som dette. I en så fredfull stund som denne.

Plutselig skvetter du til. I det halvsvarte vannet foran deg sprer det seg tydelige, sirkelrunde ringer. Som om noe nettopp stakk hodet opp for å puste, eller for å studere deg, og så dukket ned i dypet igjen, uten at du la merke til det.

Du blir oppmerksom på de store flakene av blader – vannliljer – som flyter på det glinsende vannet. Er det ikke som om de skjelver litt – litt mer enn den svake nattebrisen skulle tilsi? Du begynner å tenke på de lange røttene som strekker seg nedover i vannet under dem. Er det noe der nede som svømmer forbi dem og får bladene til å røre seg – svømmer slik et rovdyr svømmer mot sitt bytte?

Men natten er kort nå i juni. Ikke før er den kommet, så er den på vei bort igjen. Det har gått en time allerede. Det har alt begynt å lysne. Himmelen i nord er mer lysegul og rosa enn blå nå. Snart vil fuglene begynne å synge. Du har aldri vært gladere for at Molbekktjernet er til, og du undrer deg over dets historie. Det virker så naturlig. Men uten menneskets oppfinnsomhet ville det aldri ha eksistert.

Mystiske stedsnavn

De eldste opplysningene vi har om Molbekk-området, er de som er tegnet inn på et såkalt milekart fra 1776. Dette kartet er forholdsvis detaljert, og meget godt bevart, og viser at det i 1770-årene ikke fantes noe tjern av betydning der Molbekktjernet ligger i dag. Derimot lå det en myr der, på kartet kalt ”Mollebeck Mÿhr”.

Det er selvfølgelig mulig at det kan ha vært noe åpent vann i området, men myr var utvilsomt den dominerende naturtypen på stedet.

Sør for ”Mollebeck Mÿhr”, på østsiden av den nordre delen av ”Røsaas”, og vest for veien mellom Moss og Christiania, er det tegnet inn nok en myr, kalt ”Ellebougis Mÿhr”. På dette stedet ligger det fortsatt en myr den dag i dag, og vi må anta at denne myra er identisk med den nevnt over, selv om navnet på 1776-kartet for lengst er gått ut av bruk.

Men alle myrer er i større eller mindre grad utsatt for gjengroing, og vi kan derfor regne med at ”Ellebougis Mÿhr” var en del større i 1776. Ifølge Ernst S. Andersen var det for noen tiår siden et parti med åpent vann, et lite tjern, i midten av ”Ellebougis Mÿhr”, men i dag er dette tjernet helt forsvunnet.

Hva det uvanlige navnet, ”Ellebougis Mÿhr” alluderer til, kan vi bare spekulere på. Er det snakk om et trekk ved landskapet, eller et personnavn? Det synes ikke utenkelig at vi har å gjøre med en sammensetning av jentenavnet ”Elle”, som er en variant av ”Helene”, og etternavnet ”Bougi”, muligens av fransk opprinnelse, og at myra er oppkalt etter denne ”Elle Bougi”, muligens fordi hun druknet eller på annen måte omkom der.

Det er også være at navnet er satt sammen av jentenavnet ”Elle” og ordet ”bog”, som betyr kant eller side, og at denne hypotetiske ”Ellebogen” er den bratte, nordre delen av Røysåsen, som jo ligger like ved siden av myra.

”Ellebougis Mÿhr” er i alle tilfelle hovedkilden til Molbekken, som i 1776 rant ut i ”Mollebeck Mÿhr”, og derifra sørvestover, ned til Mossesundet.

Navnet Molbekk, eller ”Mollebeck”, henspiller trolig på det faktum at dette er en bekk med høyt humus-innhold, altså et høyt innhold av ”mold”, som jo er et synonym for jord.

En noe mer fantasifull tolkning kunne være at den første delen av navnet, ”mol” eller ”moll”, ikke har noe med ”mold” å gjøre, men er knyttet til stemningen på stedet, eller til lyden av bekken, og at ”moll” betyr det samme som det gjør i ordet ”mollstemt” – mørkt, sørgmodig, melankolsk.

Nå er det sjelden stedsnavn er så poetiske, men dersom dette skulle være den egentlige betydningen, er den utvilsomt treffende, selv den dag i dag, og i 1770-årene oppfattet man nok Molbekk-området som enda mørkere og mer mystisk enn man gjør nå.

En tredje tolkning kunne ta utgangspunkt i ordet ”molbakke”, som vanligvis betegner en bratt skråning, en overgang fra grunt til dypt vann, i sjøen utenfor et strandområde. Hvis det er en slik type ”mol” som er opprinnelsen til bekkenavnet, da må ”Molbekk” bety enten ”bekken som renner ut ved en molbakke”, noe som passer ganske godt med de lokale forholdene i Mossesundet, eller rett og slett ”bekken som renner ned en bratt skråning”.

Vi kan også nevne det norrøne ”mǫl”, som sies å bety ”en banke av småstein i strandkanten”.

Fra Molbekk til England

Det var dette vassdraget som Theodor Peterson kastet sine øyne på da han i 1870-årene skulle utvide virksomheten til familiefirmaet M. Peterson & Søn med eksport av isblokker til England, til bruk i datidens ”kjøleskap”. Peterson trengte en isdam, helst på et kjølig, skyggefullt sted, og for enkel og effektiv transport av isen ville det være en fordel med kort vei til sjøen, og en klar høydeforskjell mellom dammen og sjøen.
”Mollebeck Mÿhr” framsto åpenbart som velegnet til dette formålet. Myra lå i et forholdsvis dypt, trangt dalsøkk, bestående av to kryssende tertiærske forkastningslinjer gravd ut av isen, og ved en oppdemming av vannsiget ville bergveggene danne naturlige, vanntette vegger rundt det meste av dammen – menneskeskapte demninger ville kun behøves i nord- og sørenden av myra, og til disse ville man kunne benytte seg av lokale masseavsetninger fra istiden.

Videre var veien kort til sjøen, og til et sted som egnet seg for anlegging av brygge, og for utskiping, og den betydelige høydeforskjellen ville muliggjøre rask transport av isblokker fra dammen til sjøen ved hjelp av gravitasjonen, kombinert med en ”rutsjebane”, en såkalt isrenne.

Byggingen av Molbekkdammen begynte i 1875. Massene til den store demningen i sør ble hentet fra en grusrygg som ligger mellom dammen og Kongeveien, og som stammer fra siste istid, fra en breelv. Samtidig ble det laget en vei mellom dette grustaket og foten av dammen. Til demningen ved nordenden av myra, som er mye mindre i størrelse enn den søndre, benyttet man grusmasser som fantes like ved. Jamfør kart.

Det ble også konstruert en isrenne av tre, ishus med grunnmurer av stein til lagring av ferdigskårne blokker, og en brygge for eksport av isblokkene til Storbritannia.

Diverse funn av rester av jernhjul med fals tyder på at det også ble brukt vogner som gikk på skinner.

Den første isskjæringen på den nye dammen fant sted vinteren 1876. For dyrene i området, og eventuelle skogsarbeidere og vandrere, må denne vinteren ha framstått som noe særdeles uvanlig. Istedenfor stillheten som hadde pleid å råde på denne årstiden, var hadde man

nå lyden av hektisk menneskelig aktivitet – hester og vogner, menn i samtale, saging og skraping, skvulping og plasking.

Til isskjæringen brukte man gjerne en spesiell issag som var bred i bladet øverst ved håndtaket, og som så smalnet av nedover mot enden. Til enden av sagen ble det festet et lodd, slik at det skulle gå lettere å føre sagen ned gjennom isen. Gamle sagblad fra oppgangssager ble også benyttet. Størrelsen på det ferdige iskubene var 24 ganger 24 tommer (61 ganger 61 cm).

Alfred Olsen Haug, bestefar til Solveig Haug Urdal, var en av dem som tok del i isskjæringen på Molbekk, og Urdal kan fortelle at hun i sin barndom hørte mange historier om slitet med å måke snø av tjernet for at isen skulle bli tjukk, og den tunge skjæringen som fulgte.

Peterson ble snart den største iseksportøren i Moss. Isskjæringen skal ha gitt arbeid til omkring 30 mann i rundt to måneder, tall som trolig inkluderer noe aktivitet på Vansjø. Utskipningen foregikk i tiden april–desember.

Endret naturen kraftig

Inngrepet som skapte Molbekkdammen, fikk selvfølgelig store lokale konsekvenser for naturen. Noen var av den positive typen, andre av den negative typen. Den mest åpenbare følgen var at det oppsto et betydelig tjern, i et område der det ikke fantes noen større tjern fra før av, med alt hva dette medførte av nye biotoper for dyr og planter, og nye opplevelsesmuligheter for friluftsinteresserte mennesker. Molbekken mellom den tidligere myra og Mossesundet ble tørrlagt, men samtidig ble grunnlaget lagt for en ny ”Molbekk” mellom nordenden av Molbekkdammen og Lindebaugen, og et særpreget ravinelandskap der denne bekken har gravd seg ned i løsmassene. Skogen mistet en myr, men myrområder finnes det flere av i nærheten.

I Molbekkdammen, som i dag er kjent som Molbekktjernet, har vi altså et eksempel på at menneskelige inngrep noen ganger kan øke både det biologiske mangfoldet og de estetiske verdiene i et område.

Jernbanen kommer

Da Smaalensbanen, i dag Østfoldbanen, ble konstruert, og jernbanesporet langs Mossesundet ble anlagt, noe som skjedde bare et par år etter at utskipingen av is fra Molbekkdammen hadde begynt, ble ishuset liggende på østsiden av sporet, mens brygga ble liggende på vestsiden. Dette kunne naturligvis ha skapt et stort problem for

isbedriften, men en undergang sørget for at transporten kunne fortsette omtrent som før.

Fra isdam til drikkevannskilde og skøytebane

I 1909 ble det skåret is på Molbekk for siste gang. Da tjente arbeiderne fem øre per isblokk.

Noe senere ble Molbekk vannreservoar og drikkevannskilde for befolkningen på Kambo. Vann fra Molbekktjernet ble da pumpet til et basseng nær toppen av Kilsbakken. I dag er det fortsatt mulig finne spor etter pumpehuset, som sto i nordenden av tjernet, og grøften der vannledningen gikk, og bassenget ved Kilsbakken eksisterer fortsatt, men framstår nå som et lite tjern.

Siden 1940-årene har Molbekktjernet fungert som skøytebane for barn på både Verket, Mosseskogen og Kambo. Solveig Haug Urdal erindrer at det alltid var spennende om isen ville bære vekten av barna, og at det gjaldt å holde seg borte fra området ved pumpehuset.

Anleggsvei og trefelling

Siden midten av 1900-tallet har omgivelsene rundt tjernet stort sett fått ligge i fred for tekniske inngrep, med ett unntak. I 1993–94, da en del av jernbanesporet langs Mossesundet skulle legges i tunnel, bygde NSB en anleggsvei mellom sundet, Kongeveien og Trolldalen, over demningen ved sørenden av tjernet. Tillatelsen til byggingen av denne anleggsveien ble gitt av Moss kommune, som satte som betingelse for tillatelsen at veistrekningen mellom Kongeveien og sundet ble fjernet straks arbeidene med jernbanen var ferdige. Høsten 1995, da jernbanearbeidene var over, og tiden for fjerning nærmet seg, ble det imidlertid klart at det fantes interesser som var imot fjerning. Selv om anleggsveien forbi Molbekktjernet inkluderte en fylling med flere tusen kubikkmeter stein. Flere lokale turgåere og beboere gikk da hardt ut i avisene, og krevde at kommunen måtte holde fast ved fjerning av veien.

Verneinteressene vant imidlertid bare en delvis seier. Fyllingen ble fjernet av NSB i 1996, men anleggsveien ble liggende i hele sin opprinnelige bredde. Dette til tross for at mange lokale brukere av skogen ville ha den vekk, eller redusert til en enkel sti eller gangvei.

Ernst S. Andersen var en av dem som flere ganger var i avisen i forbindelse med denne saken. Han mener at en av årsakene til at det meste av veien ble liggende, var at brannsjefen i kommunen mente det kunne bli behov for den ved en eventuell brann i tunnelen.

Andersen mener dette var en grov feilvurdering.

Men veien var ikke det eneste inngrepet tjernet var blitt utsatt for. I forbindelse med veibyggingen var så godt som alle trærne som på demningen – deriblant flere store, gamle løvtrær – blitt kappet ned. Dette hadde forårsaket vel så stor fortvilelse blant turgåere som anleggsveien. Sinte leserinnlegg i avisene påtalte raseringen av naturen ved Molbekktjernet.

Ifølge NSB ble trærne fjernet på oppdrag for eieren av demningen, som visstnok var blitt pålagt å forsterke den etter at det var blitt påvist svakheter. At fjerningen av gamle trær med omfattende rotsystemer i demningen bidro til å øke stabiliteten, virker imidlertid tvilsomt.

Anleggsveien ble fjernet der den passerte Molbekken, og strekningen forbi tjernet og mot sundet ble planert ut, men de store trærne kunne ingen gjenskape. I deres fravær så den søndre delen av Molbekktjernet radikalt annerledes ut enn den hadde gjort noen år tidligere.

I dag, femten år senere, har heldigvis vegetasjonen vokst til såpass at man må kunne si at sårene langt på vei er leget. Selv om den karakteristiske sumpen på innsiden av jernbanetraseen er borte.

(**Faktaramme: Opprustingen av jernbanen ved Mossesundet**

Kontrakten for byggingen av jernbanestrekningen Kambo–Sandbukta, der Mølleåsen tunnel inngikk som et element, ble inngått med entreprenørfirmaet Selmer våren 1993.

De hadde gjennomslag for tunnelarbeidene i mars 1994.

Etter det tidspunktet ble det jobbet med vann- og frostsikring, samt installasjon av jernbaneteknisk utrustning.

Videre pågikk det arbeider med både Kambo stasjon og traseen fra Molbekk til Sandbukta parallelt med og i etterkant av tunnelarbeidene.

Mølleåsen tunnel ble tatt i bruk med ett spor 23. april 1995. Dobbeltsporet drift startet 1. juli 1996. Den offisielle åpningen av dobbeltsporet Ski–Moss fant sted 3. desember 1996.)

Ny bru i gammel stil

En annen endring i nyere tid har vært byggingen av brua over sørenden av tjernet, der bekken fra ”Ellebougis Myhr” renner ut. På begynnelsen av 1900-tallet var det en bru her, bygd i 1870-årene, i forbindelse med isskjæringen. Men den falt sammen en gang i første halvdel av forrige århundre, enten av naturlige årsaker, eller som følge av en bombeeksplosjon under andre verdenskrig. Siden var det i mange år ingen bru ved Molbekktjernet. I 1996, da anleggsveien ble fjernet, ble det imidlertid reist en ny bru, og siden det eksisterte tegninger av den opprinnelige brua, kunne man bygge den nye som noe nær en kopi av den gamle.

Gjenværende spor etter isskjæringen

Det tydeligste minnet om at det en gang ble skåret is på Molbekktjernet, er restene av de steinsatte grunnmurene til ishusene, som lever et stille og bortgjemt liv i skogen nedenfor den søndre demningen.

Et kjerneområde for friluftslivet

I dag ligger Molbekktjernet, og sonen omkring det, som selve kjernen, for ikke å si kronjuvelen, i det som er igjen av frilufts- og naturområdet Mosseskogen. Tjernet er et uhyre populært turmål, spesielt på sommeren – det grilles og teltes, bades og fiskes. Det er lett å glemme at tjernet ble anlagt av mennesker, for bare drøyt hundre år siden – det er som om det alltid har vært der.

(**Faktaramme:** En isdam var et vannmagasin der man om vinteren kunne hente ut isblokker til bruk i datidens primitive ”kjøleskap”. Ved å lagre isen i sagmugg kunne man nemlig få den til å holde seg i opptil flere måneder, og dermed hadde man grunnlaget man trengte for å kjøle ned det viktigste av matvarer.

Nå ble faktisk konseptet som la grunnlaget for moderne kjøleskap funnet opp alt i 1805, av amerikaneren Oliver Evans, men det var først på begynnelsen av 1900-tallet at man kom i gang med å produsere kjøleskap beregnet på hjemmebruk. Så på 1800-tallet var de aller fleste fortsatt avhengige av is og sagmugg – eller av jevn tilgang på ferske matvarer.)

Kart, Egil Jensen

Ting rundt dammen:

1) Ref 27608—40739
Her sto pumpehuset til Kambo vannverk.

2) Ref 27654—40698
Den nordre dam fylling. Der hentet de grusen fra nærliggende områder og ødela samtidig et fornminne område.

3) Ref 27648—40679
Her er det sprengt ut et overløp, det tømmer seg ut i en ravine.

4) Ref 27605—40639
Ved denne forkastningen er det bygd en tørrmur i tillegg til grusfylling.

5) Ref 27522—40466
Spor etter en bygning ved enden av et veispor.

6) Veien de brukte til å frakte grusen fra grustaket og til dammens fot. Merket med grønt.

****

Bombekratere i Mosseskogen

Natt til 29. desember 1944 falt det tre bomber i området ved Mølleåsen, nord i Mosseskogen. Engelske bombefly hadde bombet lasteskipet Nordvard, som lå i søndre del av Mossesundet, og lettet seg for vekt ved å slippe de resterende bombene over nordre del av Mossesundet. Det måtte de gjøre for å kunne nå tilbake til sine baser i England uten å slippe opp for drivstoff. Noen bomber traff Mosseskogen, andre traff steder som Skallerød gård på nordre Jeløy.

MS ”Nordvard” var et norsk lastefartøy, bygd i 1925 i Malmö, ved Kockums Mekaniska Verkstads AB. Under andre verdenskrig seilte fartøyet først for Nortraship. 16. september 1940 ble ”Nordvard” kapret av den tyske hjelpekrysseren ”Pinguin” i Det indiske hav, og brakt til Tyskland.

Mot slutten av andre verdenskrig lå ”Nordvard” ved Moss, som depotfartøy for tyske ubåter. Under flyangrepet nevnt over, ble skipet senket, og vraket ligger fremdeles i Mossesundet, like utenfor Moss Aktiemøller.

I desember 2007 ble vraket omsider tømt for olje, etter at store oljelekkasjer hadde skapt krisetilstander i søndre del av sundet i september samme år.

1) Ref 28149—40979
Det mest spektakulære bombekrateret befinner seg ved nordre del av Mølleåsen. Bomben falt ned i en grusrygg, helt opptil en fjellside. Krateret er dypt og kjegleformet, og cirka tolv meter i diameter.

2) Ref 28022—40810
Et bombekrater i grusryggen mellom Mølleåsen og Mossesundet. Det er gryteformet, og cirka tolv meter i diameter. Kyststien passerer forbi like ved.

3) Ref 27965—40890
I diameter er dette det største av de tre bombekraterne. Det ligger cirka femti meter nord for stien som fører ned til Lindebaugen. Dybden er cirka én meter, og diameteren rundt 20 meter. Det er ofte vannfylt.

Ved dette krateret er det funnet en stor bombesplint. Den er nå i Kambo Vels varetekt.

****

Kilder

Engebretsen, Dan Kåre 2007, ”Stor oljelekkasje i Mossesundet”, Moss Avis, publisert på web 18. september 2007: http://www.moss-avis.no/nyheter/stor-oljelekkasje-i-mossesundet-1.4319287

Foreningen Skånsk Fremtid
http://www.skaanskfremtid.dk/

Jensen, Egil 2008, *Landskapshistorie og kulturminner – Mosseskogen. Rapport til Kambo Vel*

Nilssøn, Jens 1885, *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser. 1574–1597. Udgivne efter offentlig foranstaltning ved Dr. Yngvar Nielsen*, Kristiania

Næss, Knut 2004, ”MS ’Nordvard’ – fra vuggen til graven”, del 1, 2 og 3, *Moss Dagblad*, 11.02.2004, s. 14–15, 25.02.2004, s. 14–16,

10.03.2004, s. 36–38, publisert på web 13. oktober 2007: http://www.moss-dagblad.no/lokalnytt/article3054676.ece

Snilsberg, Torgeir 2007, ”Nordvards vei mot bunnen”, *Moss Avis*, publisert på web 23. september 2007: http://www.moss-avis.no/nyheter/nordvard-s-vei-mot-bunnen-1.4356584

Urdal, Solveig Haug, artikkel om Molbekktjernet

Urdal, Solveig Haug, Kamboheftet

Warberg-Knoll, Helge 1995, ”Anleggsvei ødelegger naturperle”, *Moss Avis*, 23.10.1995, side 10–11

Anne Kathrine Kalager, prosjektsjef, Jernbaneverket Utbygging akk@jbv.no, Anne.Kathrine.Kalager@jbv.no

Wikipedia

****

Retterstedet og postraneren Brede Nord

Det følgende er i hovedsak basert på en artikkel som sto på trykk i Illustreret Nyhedsblad i 1862, samt kapittelet om Brede Nord i Torgrim Sørnes’ bok *Ondskap. De henrettende i Norge 1815–1876*.

Redigert av Edmund Schilvold

****

Tidslinje

1. desember 1815 Posten ranes på Mosseskogen, nær Retterstedet

29. oktober 1816 Posten ranes ved Jonsten i Råde

30. oktober 1816 Brede Nord arresteres

9. november 1816 Undersøkelseskommisjonen begynner sitt arbeid

30. mai 1817 Brede Nord dømmes til henrettelse ved steile og hjul

7. august 1817 Kongen avslår benådning

28. august 1817 Brede Nord henrettes på Retterstedet på Mosseskogen

****

Han syntes kongen hadde bedre råd enn han selv, og fant det derfor rimelig at han kunne røve posten for å betale sin gjeld. Den ene gangen gikk det bra, men neste gang han forsøkte seg, måtte han betale med sitt liv.

Det første postranet – ranet på Mosseskogen

Da postbonden Halvor Olsen natt til 1. desember 1815 var ute med hest og slede for å kjøre post fra gården Skøyen til Moss by, og var kommet omtrent til Retterstedet sør i Mosseskogen, fikk han plutselig se en skikkelse komme mot seg.

Olsen trodde først det var den nordgående posten han så, og blåste i hornet til hilsen. Men han oppdaget snart at det var en fotgjenger – en mann iført høy hatt, sid, mørk frakk og lange støvler.

Denne mannen stilte seg opp midt på veien, og stanset på den måten Olsens hest. Den fremmede lot så en hånd følge hestetømmen mens han gikk fram mot sleden. Olsen, som på dette tidspunktet var begynt å bli engstelig, spurte hva mannen ville.
”Det skal du nok få vite,” svarte den ukjente, og satte seg opp på postsekken bak på sleden.

Da Olsen snudde seg for å se på mannen, ga den fremmede han et kraftig slag i hodet, slik at han fikk et stort kutt over det venstre øyet. Olsen, som likevel forsøkte å sette seg til motverge, fikk enda et par slag i hodet, og mistet dermed bevisstheten.

Han kom til seg selv igjen da røveren hadde kjørt hest og slede bort fra veien og et stykke inn i skogen, og forsøkte da å reise seg, men den fremmede var straks over han igjen, og ga han i rask rekkefølge flere nye slag i hodet.

Etter noe tids forløp kom Olsen noenlunde til sans og samling igjen, men da var den fremmede borte. Hesten med sleden sto fortsatt inne i skogen, men etter mye strev fikk han den inn på veien igjen. Olsen var da så avkreftet at han ikke så at postsekken var skåret i stykker. Han merket heller ikke at hesten, som ikke var styrt av noen, trakk han tilbake til Skøyen gård. Der måtte han bæres inn i huset, og ble sengeliggende i flere uker.

Overfallet vakte stor oppsikt. 2400 riksbankdaler var borte. Amtmann Sibbern utlovet en belønning på 1000 riksbankdaler til den som kunne gi informasjon som kunne lede til oppklaring av røveriet, men forgjeves.

Et knapt år senere fant et nytt ran sted.

Det andre postranet – ranet ved Jonsten i Råde

29. oktober 1816 ventet folk i Halden på posten fra Christiania. Forsendelsen skulle blant annet inneholde lønningspengene til garnisonstroppene. Men tiden trakk ut, og ingen postvogn kom. Ved middagstider begynte det å gå rykter om at posten var blitt røvet, og det varte ikke lenge før ryktene ble bekreftet.

Enda et postrøveri hadde funnet sted, denne gangen ved Jonsten i Råde, i nærheten av Karlshus, i halv fire-tiden om morgenen. Postføreren, en tenåring, hadde møtt en person som kom vestfra da posten befant seg i en bakke, og den fremmede hadde da kastet seg opp i kjerra og spurt postkusken hva han kjørte. Gutten hadde svart at han fraktet posten, og hadde spurt den fremmede om han skulle til Fredrikstad. Det hadde han svart nei på. ”Til Karlshus da, skal du dit?” hadde gutten spurt. Mannen hadde vært ordknapp, men hadde svart at det skulle han nok. Etter at mannen hadde sagt dette, hadde han plutselig slått gutten i hodet for å bedøve han. Men gutten trodde ikke at han hadde vært helt borte, og senere sa han at han kanskje hadde vært sanseløs av skrekk isteden, for han husket at røveren hadde kjørt kjerra bort fra veien og inn i skogen.

Der hadde røveren kastet gutten ned på bakken. Gutten hadde ikke våget å røre på seg da han hørte at røveren skar opp postsekken, men så snart den fremmede var dratt, hadde gutten kjørt så fort han kunne til Karlshus, der han hadde fortalt hva som hadde skjedd.
Ifølge gutten hadde mannen vært grovlemmet og mørk. Han hadde vært iført en sid frakk.
Denne gangen hadde ransmannen fått med seg 2200 speciedaler.

Postmannen som hadde kjørt etappen før gutten overtok, fortalte at han natt til 29. oktober, nær milesteinen i skogen ved Bjølsund, hadde passert en gående mann som ba om å få sitte på. Men postmannen hadde svart at han kjørte posten, og at han derfor ikke kunne ta med passasjerer. Samtidig hadde han pisket på hesten og dermed kjørt fra den fremmede, som hadde vært kraftig bygd, og hadde hatt på seg en tettknappet, sid frakk og en hatt.

Postmannen hadde imidlertid ikke fortalt noe om dette møtet da han var ferdig med sin etappe – han hadde ikke tenkt på det som viktig.

Mannen i mørk frakk

Andre som hadde vært på veien i nærheten av gjerningsstedet tidlig samme morgen, hadde alle sett en kraftig mann med sid frakk, støvler og hatt, som hadde gått eller løpt svært hurtig.

Dette var lenge før jogging ble en vanlig fritidssyssel, og synet av en forholdsvis velkledd herre som løp i full fart gjennom Moss og Rygge grytidlig på morgenen, var så oppsiktsvekkende at alle som så det, bet seg merke i det.

To kvinner som hadde kjørt i retning Moss den morgenen, hadde funnet en skarpladd pistol i nærheten av gjerningsstedet, med den ene enden tullet inn i et tøystykke, og byvekteren i Moss kunne fortelle at han hadde sett en grovlemmet mann i Moss, iført en mørk frakk, tidlig på natten. Han hadde sågar forfulgt denne mannen et stykke. Han mente nemlig å ha sett den samme mystiske personen i byen natt til 1. desember 1815.
Mistanken rettet seg, etter disse vitneutsagnene var lagt fram, ganske snart mot en høker i Fredrikstad, Brede Nord. Dette både fordi beskrivelsene passet på han, og fordi han visstnok ikke hadde vært i sitt hjem natten da røveriet var blitt begått. I tillegg var det flere som hadde sett at han forlate hjemmet kvelden før røveriet ved Jonsten, og han skulle da ha hatt på seg en sid, grå frakk.

Brede Nord eide dessuten en slik pistol som kvinnene hadde funnet. Den alminnelige mening utpekte han snart som den skyldige, og allerede 30. oktober ble han arrestert. Han ble da bokstavelig talt tatt på senga – på arrestasjonstidspunktet befant han seg til sengs sammen med sin kone.

Dette var en mann som kom fra en belastet familie. Hans onkel, Tosten Olsen Nord, var i 1777 blitt dømt for landeveisrøveri.

Høkerens mange forklaringer

Brede Nords adferd like etter at han var havnet i arresten, bidro til å skjerpe mistanken. Han forsøkte nemlig å ta livet av seg ved å skjære over halsen, etter først å ha tatt seg et par drammer fra en brennevinsflaske. Dette mislyktes imidlertid totalt – han påførte seg kun et ubetydelig sår.

Da han under avhøret ble spurt om årsaken til dette selvmordsforsøket, svarte han at han var så fortvilt over å bli beskyldt for en ugjerning han ikke hadde begått, at han ikke visste hva han gjorde.

Han hevdet videre at han ikke hadde vært ute av sitt hus den natten postrøveriet fant sted. Men den påstanden måtte han snart trekke tilbake. Årsaken til at han hadde løyet, hevdet han var frykt for å bli mistenkt. Både fordi han ikke hadde vært hos folk den natten, og fordi han flere ganger tidligere var blitt mistenkt for lovbrudd han ikke hadde begått.

Det ble nedsatt en undersøkelseskommisjon som skulle forsøke å finne en sammenheng mellom de to postrøveriene. Denne kommisjonen besto av daværende justisråd, sorenskriveren i Eiker, Modum og Sigdal, Jacob Wulfsberg og byfogden i Fredrikstad, Thomas Sommer Normann.

Kommisjonen begynte sitt arbeid 9. november 1816.
Det første møtet ble holdt på Moss, som var stedet der Brede Nord satt i arrest. Man hadde bevisst unngått å sette han i arrest i Fredrikstad, siden man fryktet at han der kunne få hjelp til å flykte.

I løpet av dette møtet forklarte den mistenkte at hans fulle navn var Brede Arnesen Nord. Han kom opprinnelig fra Hedmark – han var født på en husmannsplass under gården Nord søndre i Grue, og var eldste sønn av husmannen Arne Nielsen og kona Berthe Olsdatter Pind, som i 1816 begge var døde.

Han oppga å være 32 år (noe som ikke stemte – han var født i 1787), og at han i sin ungdom hadde tjent på gården som husmannsplassen hørte inn under, inntil han i 1807 var blitt utkommandert til det Nordenfjelske regiment. Der hadde han vært til 1814. Senere hadde han fått borgerskap som høker i Fredrikstad. I tillegg var han brygger for garnisonssykehuset der.

Innkjøpsturen

Brede Nord nektet på det mest bestemte at han var skyldig i postrøveriet, og ga følgende forklaring på sine bevegelser i perioden fra ettermiddagen 28. oktober til formiddagen 29. oktober.

Han hadde gått hjemmefra i skumringen om ettermiddagen for å oppsøke en kone, Marie Højom, som han hadde bestilt en brannstige av. Han hadde også vært der noen dager tidligere, men da hadde ikke stigen vært ferdig.

Højom bodde på den andre siden av elva, et stykke unna, og egentlig hadde han tenkt å ro dit, men årene hadde vært så tunge at han isteden bare hadde dratt tvers over elva, til Cicignons fort (som lå på vestsiden av Glomma, like ved Gamlebyen i Fredrikstad). Han hadde så begynt å gå i retning Højom, men på denne turen hadde han drukket noe brennevin, og blitt tung og døsig. Han hadde derfor ikke kommet fram til Højom kvelden 28. oktober. Isteden hadde han lagt seg på låvebrua til gården Brønderød. Der han hadde sovnet, og ikke våknet før det var fullt dagslys.

Da hadde han gått til Kjølberg bru, og over brua til Ormen-jordet. Der hadde han møtt en mann, og spurt han om potetene var billige i distriktet. Mannen hadde svart at de var billigere nærmere Fredrikstad, og Brede Nord, som hadde tenkt å kjøpe et parti poteter, hadde derfor gått i den retningen. Han hadde vært innom på flere gårder, blant annet Ørbek, men ingen hadde hatt noen poteter å selge. Til slutt hadde han gitt opp å få kjøpt poteter, og gått til ferjestedet Se-ut, der en kone hadde satt han over elva. Så hadde han gått tilbake til båten, men før han hadde rodd hjem, hadde han vært innom en snekker ved navn Vilhelm.

Det mislykte alibi

Kommisjonen forsøkte å plukke forklaringen fra hverandre. Bonden på gården Brønderød fortalte at låvebrua der på gården var innebygd, og låst med en grind som gikk helt opp til taket. Om morgenen 29. oktober hadde han og hans to tjenestegutter vært oppe lenge før dagslyset kom. De hadde foret hestene, og hentet en vogn de hadde smurt inne på låven. Både bonden og tjenesteguttene husket at de hadde låst opp grinda om morgenen, og at det da ikke hadde vært noen der.

De som hadde transportert Brede Nord fra Fredrikstad til arresten i Moss, forklarte at Brede Nord, ved passeringen av gården Brønderød, hadde sagt at han hadde ligget der den natten postranet hadde skjedd. En av mennene hadde da lagt merke til den store grinda, og spurt Brede Nord om han hadde ligget utenfor eller innenfor. Brede

Nord hadde med én gang svart at han mente at han hadde ligget innenfor, men at han hadde vært så omtåket at han ikke husket grinda. Det var derfor mulig at han hadde ligget utenfor.

Kommisjonen fikk bekreftet at Brede Nord hadde vært innom på flere av gårdene nevnt i forklaringen, likeledes at han hadde blitt ferjet over ved Se-ut, og at han hadde vært hos snekkeren, Vilhelm. Men selv om Brede Nords forsøk på å skaffe seg alibi delvis lyktes for han, samlet det seg flere indisier på han likevel var skyldig.

Kommisjonen innkalte alle som hadde sett en person på veien i nærheten av gjerningsstedet. Brede Nord ble fremstilt for dem i de klærne han hadde hatt på da han hadde forlatt hjemmet. Alle vitnene uttalte at han liknet sterkt på den personen de hadde sett.

To personer som hadde sett en mann i nærheten av Moss da det første postrøveriet ble begått, ble avhørt, og beskrivelsene de ga, passet utmerket på den mistenkte.
Brede Nord nektet bestemt for at han eide pistolen som var blitt funnet av de to kvinnene, men det ble helt utvetydig godtgjort at pistolen var hans. I huset hans fant man nemlig kuler av samme type som dem man hadde funnet i den skarpladde pistolen.

Den løsmunnede underoffiser

Det ble lagt stor vekt på de forklaringene som ble avgitt av underoffiserer ved garnisonen i Fredrikstad. Den ene av dem, Engebret Jacobsen Hegge, forklarte at Brede Nord, ved tre forskjellige anledninger, hadde spurt hvilken dag i måneden som var lønningsdag for offiserene. Den siste gangen han hadde spurt, hadde vært mellom klokka sju og åtte om morgen 28. oktober.

Brede Nord hadde også spurt Hegge om en rekke andre forhold – når posten kom med pengene, hvor pengene kom ifra, hvem som kom med dem, om pengene kom fra Akershus, og så videre.

Hegge, som ikke hadde hatt noen mistanke til Brede Nord, hadde besvarte de mange spørsmålene etter beste evne, og sagt at så vidt han visste, kom pengene fra regimentskvartermesteren, som rekvirerte dem annetsteds fra.

Samtalene hadde funnet sted i Brede Nords hus, der Hegge hadde kosten.

Hegge husket også at Brede Nord hadde spurt om når pengene pleide å komme, og når de ble utbetalt til offiserene. Til dette hadde Hegge

svart at de i alminnelighet kom ved månedens utgang, og at offiserene fikk sin lønn første eller annen dag i måneden deretter.

Den andre underoffiseren, Johan Holm, som til daglig utførte skrivearbeid ved regimentskvartermesterens kontor, forklarte at Brede Nord flere ganger hadde spurt om det snart var ventet penger med posten. Den siste gangen hadde vært bare et par dager før posten ble røvet. Da hadde Nord spurt om det var helt sikkert at det ville komme penger med posten. Holm hadde svart at det var sannsynlig, all den tid offiserene skulle ha sine lønninger først i måneden etter.

Mugne sedler

Kommisjonen fikk på denne måten samlet en rekke indisier på at det var Brede Nord som hadde begått både postrøveriet på Mosseskogen og postrøveriet ved Jonsten. De avgjørende bevisene ble imidlertid brakt fram i forbindelse med avhør av Brede Nords søster, Inger Arnesdatter, og hans kone, Anne Larsdatter Aarum.

Søsteren, Inger Arnesdatter, forklarte at hun hadde kommet fra Solør til sin brors hus like etter Mikkelsmesse i 1815. Rett før jul hadde hun fått høre at posten var blitt røvet på Mosseskogen. Hun mente å huske at broren hadde vært borte fra sitt hus på den tiden, men han hadde ikke hatt noen penger med seg hjem da han kom tilbake. Derimot reiste han av gårde en dag på vårparten i 1816. Så vidt hun husket, hadde han fortalt at han skulle til Christiania.

Han hadde ikke vært lenge borte, og da han var hjemme igjen, hadde hun sett at han hadde en temmelig stor bunke riksbankdaler-sedler, grønnflekkede av mugg, som om de hadde ligget lenge i skogen.

Brede Nord hadde da fortalt henne at han hadde funnet disse sedlene i nærheten av Moss. Til tross for muggen hadde hun kunnet se at sedlene var helt nye.

Hun husket også at hennes bror en gang tidligere på vinteren hadde hatt med seg helt nye riksbankdaler-sedler. Hvor han hadde fått dem fra, visste hun ikke, men hun sa at han senere hadde gnidd og rullet sedlene mellom hendene for å få dem skitne. Dette hadde han gjort på sitt værelse, og han hadde ikke hindret henne ikke i å se det. Brede Nords kone hadde også sett dette.

Det ble snart klart at det viktigste vitnet i saken var røverens egen søster, og for ”å holde henne i godt lune” skaffet sorenskriveren henne både nye sko og reisepenger.

Tønnen på smedens loft

Søsteren fortalte videre at hun dagen etter arrestasjonen av broren, da hans kone var blitt løslatt, hadde spurt sin svigerinne hvor det var blitt av de savnede pengene. Svigerinnen hadde da svart: ”For Jesu navn, ti stille, barn.” Ved denne anledningen hadde kona hatt med seg noe i et tørkle. Da Inger hadde spurt hvor det hadde ligget, hadde kona svart at det hadde vært i en meltønne hun hadde på loftet til smeden, Jørgen Abrahamsen.

Smeden forklarte at da Anne Larsdatter var blitt løslatt, hadde hun oppsøkt han og spurt han om å få lov til å gå opp på loftet. Hun hadde også sagt at hun ikke skulle hente noe annet enn det som hørte henne til. Smeden hadde tillatt dette, for han visste at hun hadde fått lov av hans kone til å plassere en meltønne der oppe.

Smedens kone, Marthe Erichsdatter, forklarte at Brede Nords kone delvis hadde bodd hos henne etter at hun hadde kommet ut av arresten. En av de første dagene hadde hun gått over til sitt eget hus og hentet noe smør og noen kaffebønner i et skittent tørkle. Det var blitt lagt ned i Marthes dragkiste. Senere hadde Marthe, ved å føle på dette tøystykket, kjent at det også inneholdt noe papir som hun av formen hadde antatt var penger.

Ransakingen

Byfogdens fullmektig, som på grunn av et rykte allerede hadde ransaket Jørgen Abrahamsens loft uten å finne noe, arresterte etter Marthe Erichsdatters anmeldelse Brede Nords kone. Han ransaket dessuten Marthe Erichsdatters dragkiste, og fant der 20 sedler, hver på fem daler. På et par av dem hadde det klistret seg fast noen fjær.

Om det som da hendte, står det følgende i kommisjonens protokoll.

Etter det foran inntrufne ble Brede Nords kone og hans søster snakket med utenfor rettsmøtet, og da kommisjonen trakk den slutning av deres oppførsel at de snakket sant, ble det besluttet å holde ransaking på smeden Jørgen Abrahamsens loft. Det var allerede sent på kvelden, og folkene på gården hadde gått til sengs. Smeden sto opp og kledde på seg. Meltønnen ble undersøkt, uten resultat. Smeden ble beordret til å åpne en låst kiste. Han måtte hente nøkkelen til kisten hos sin kone, og åpnet den. I kisten ble det først funnet penger som kommisjonen med god grunn kunne tro tilhørte smeden selv. På spørsmålet svarte han at han ikke visste hvor mange penger det var i kisten, for det var hans kone som tok imot alle

pengene for smedarbeidet. Selv måtte han alltid spørre henne om penger når han hadde bruk for noen. Det hendte også flere ganger at hun ikke ville gi han penger.

Administrator, som anså smeden for å være en enfoldig og god mann, fant utsagnet troverdig, men ransakingen av kisten fortsatte. Det ble funnet en sammenbuntet lerretspose som var stukket ned i ermet på en blå kjole. Posen inneholdt 541 daler, fire 50-daler-sedler, 67 fem-daler-sedler og seks én-daler-sedler. Sedlene var ikke nye, og kunne godt ha vært smedens penger, men én liten omstendighet gjorde kommisjonen skeptisk – det var fjær på noen av sedlene.

1296 daler

Da de kom ned i huset, ble kona til smeden spurt om hvor mange penger hun hadde i kisten. Hun visste ikke dette, men sa med sikkerhet at alle pengene som var der var hennes. Hun ble fortalt at kommisjonen trodde pengene stammet fra postrøveriet. Til dette hadde ikke smedens kone noe å si. Ransakingen ble avsluttet, og pengene tatt med.
Brede Nords kone, Anne, ble så informert om funnet. Hun påsto det skulle være mange flere penger på loftet hos smeden.

Selv om det var langt på natt, rykket kommisjonen ut nok en gang, og fortsatte sin ransaking hos Abrahamsen. Også smedens stue ble nøye gransket. Først ble det funnet 40 daler i en kiste, men fortsatt ransaking brakte flere penger for dagen. I sengehalmen, dels stukket ned i et skjorteerme og dels tullet inn i et tøystykke, ble det funnet til sammen 1296 daler og halvdelen av én fem-daler. Smedens kone, Marthe, og en annen kvinne som tjente huset, ble tatt med til rådstua og satt i arrest.

Høkerens hyppige reiser

Brede Nords kone ble tatt i rettslig avhør neste dag, og hun forklarte: I 1815 hadde Brede Nord til stadighet vært i Moss, der han hadde handlet mange gjenstander. Han hadde for det meste kjørt, men det hadde også hendt at han hadde gått.

En gang litt før jul hadde han kommet hjem fra Moss med ganske mange helt nye én-riksbankdaler-sedler. Sedlene hadde han gnidd mellom hendene for å gjøre dem skitne, og for å gi dem et eldre utseende. Han hadde også gnidd på dem med en våt finger. Da hun hadde spurt han hvor han hadde fått disse sedlene fra, og hvorfor han gjorde slik med dem, hadde han svart han at det skulle hun ikke bry seg om.

Hun hadde på dette tidspunktet hørt om postrøveriet på Mosseskogen. Etter at de hadde gått og lagt seg, hadde hun sagt at hun syntes det var grusomt å ligge ved hans side når hun visste hvilken ugjerning han hadde gjort. Men han hadde da svart at hun ikke skulle bry seg med slikt, det var noe han selv måtte svare for.

Det tunge ansvaret

Senere hadde hun flere ganger snakket om saken med sin svigerinne, Inger, og sammen hadde de bedt til Gud om hjelp. De hadde ikke våget å snakke med andre mennesker om saken, for de fant det for tungt å anmelde sin mann og bror.

Kona fortalte også om den gangen Brede Nord hadde kommet hjem med de mugne sedlene, og hennes forklaring var helt i overensstemmelse med den søsteren hadde gitt.
Flere ganger hadde hun bebreidet sin mann for postrøveriet, og spurt han om ikke hans samvittighet plaget han. Men hver gang hadde han bedt henne om å overlate den siden av saken til han. Kjennskapen til ranet hadde imidlertid tatt sterkt på henne. Hun var blitt så blek og mager at folk spurte om det var noe som feilte henne, eller som tynget henne.

Pengehaugen

Om kvelden mandag 28. oktober hadde hennes mann gått ut, uten å si hvor han skulle hen, så hun hadde trodd at han bare skulle ut i byen en tur. Men han hadde ikke kommet tilbake før på formiddagen dagen etter, ved ti-tiden. Han hadde da kommet inn i stua fra kjøkkenet, og sett besynderlig ut, med våte støvler, grå trøye og hatt på hodet. Hun hadde da spurt han om hvor han hadde vært, og han hadde svart at han hadde vært ute for å kjøpe poteter.

Siden det hadde vært flere folk i stua, hadde hun ikke villet spørre han ut noe mer. Litt senere hadde Brede Nord gått ut av stua og opp på loftet, og hun hadde fulgt etter han. Da hun hadde kommet opp på loftet, hadde han stått der med en stor haug pengesedler liggende på gulvet foran seg.

”Se her,” hadde han sagt. ”Ja, du har virkelig noe å vise meg. Dette har du ikke ærlig bekommet,” hadde hun svart. ”Ti stille!” hadde Brede Nord sagt da.

Han hadde så stappet pengene inn i et putevar, og lagt alt sammen opp på det øverste loftet.

Ved middagstider hadde det blitt kjent at posten var blitt røvet. Brede Nords kone hadde da med en gang skjønt hvor mannen hadde fått alle pengene ifra. Så snart hun fikk anledning til det, snakket hun med sin mann om dette, og spurte han hvordan det sto til med hans samvittighet etter et slikt arbeid.

Men dette hadde ikke gjort noe inntrykk på han. Han hadde vært munter, og hadde snakket med folk som om ingenting var skjedd.

Sedlene i meltønnen

Tirsdag hadde byfogden og hans folk kommet til dem klokka elleve om kvelden, etter at hun og hennes mann hadde lagt seg. Byfogden hadde sagt til Brede Nord at han hadde hørt at han hadde vært ute sist natt, men Brede Nord hadde nektet. Brede Nord var så blitt erklært arrestert. Da han hadde kommet ut i kammerset til sin kone for å hente klærne sine, hadde hun sagt til han at hun var redd for følgene av hans handlinger. Men han hadde vært like rolig som før.

”Pytt, ti nå stille, det går nok over,” hadde han sagt, og samtidig bedt henne om å gjemme pengene i en meltønne, og sette den opp på loftet til smeden Jørgen Abrahamsen. Hun hadde svart at det var bedre at pengene ble liggende der de var, men han hadde ikke gitt seg, og hadde sagt at hun måtte gjemme hos smeden, ellers ville de bli funnet. Det hadde hun da sagt ville være det beste, men Brede Nord hadde da svart med følgende spørsmål:
”Vil du meg virkelig så ille?”

Posene i skogen

Etter at Brede Nord var blitt arrestert, hadde hun tatt pengene ut av putevaret og svøpt dem inn i et blårutet silketørkle. Dette hadde hun stappet ned i en tønne med byggmel. Da det var gjort, merket hun at det lå en liten bunt sedler igjen i putevaret. Den puttet hun ned i melet. Etterpå fikk hun plassert tønnen oppe på smedens loft.

Senere hadde hun fått lov til å snakke med Brede Nord gjennom døra i arresten, men de hadde ikke fått lov til å se hverandre. Brede Nord hadde fortalt henne at han hadde flere penger i to poser som han hadde gjemt i skogen, like ved det stedet der posten var blitt røvet. Han hadde lagt posene ved rota til et tre, og dekket dem med mose.

Både konas og søsterens forklaring ble lest opp for Brede Nord, og han ble samtidig på det mest inntrengende igjen bedt å tilstå, men forgjeves. Kommisjonen spurte da om han virkelig trodde at han ved å

nekte kunne tilintetgjøre alt som ved så mange vitner var bevist. Til dette svarte han: ”Nei, det tror jeg ikke, men jeg kan ikke tilstå noe jeg ikke har gjort.”

Etter dette er det ført inn i protokollen at kommisjonen foreholdt den siktede, Brede Arnesen Nord, på det alvorligste at han nå, så vel ved vitner som ved kjensgjerninger, måtte være overbevist om at hans handlinger ikke lenger kunne skjules. Den ba han derfor innstendig, på den mest inntrengende måte, om ”at give Gud æren” og tilstå sine forbrytelser.

Men Brede Nord nektet igjen.

Kommisjonens klare holdning syntes likevel å ha gjort inntrykk på Brede Nord, for etter møtet virket det som om hans sinnsstemning var forandret. Han begynte å hyle og gråte i arresten, og bar seg ellers ille.

Erkjennelsen

Saken ble ansett som ferdig etterforsket, og Brede Nord skulle transporteres tilbake til Moss. Da transporten kom til Kjølberg bru, stoppet den for en hvil. I løpet av denne tiden ble Brede Nord grundig skjenket av lensmannen – han inntok intet mindre enn en kvart liter brennevin med høy alkoholprosent.

Etter at transporten hadde begynt å rulle videre, satte Brede Nord i gang med en forferdelig jammer, og da mennene forsøkte å roe han ned, ba han om å få en samtale med den ene av kommissærene, Jacob Wulfsberg, i enerom.

Det fikk han, og han begynte da på sin tilståelse, men hevdet at hele hans handlemåte skyldtes en kjøpmann ved navn Morten Nyegaard. Denne mannen hadde anmeldt han for å ha stjålet et brannkar, og ført to falske vitner mot han, og for dette tyveriet, som han slett ikke hadde begått, var han blitt idømt store bøter som han ikke hadde maktet å betale. Det var dette som hadde fått han til å røve posten på Mosseskogen.

Da han ble gjort oppmerksom på at han også hadde røvet posten ved Jonsten, svarte han at han hadde anket tyverisaken i Fredrikstad til stiftsoverretten. Saken hadde derfor fortsatt å koste han penger.

Men han skjønte at ingen brydde seg noe særlig om beskyldningene han rettet mot Nyegaard. Da de reiste videre, ble han etter hvert mer

og mer meddelsom, og tilsto at hans kones vitnemål var riktig, og at de savnede pengene lå slik som hun hadde forklart.
Det ble derfor til at postkusken ble hentet for å påvise stedet der røveriet hadde foregått. Men til tross for iherdig leting i Jonstenskogen – og Brede Nord var den ivrigste til å lete – ble ikke de to posene funnet. Likevel tvilte ingen på riktigheten av Brede Nords tilståelse. Mørket falt på, og følget måtte fortsette mot Moss.

Detaljforklaringen

Da de kom fram til Moss, ble Nord tatt i rettslig avhør. Han forklarte da at de beskyldningene som Nyegaard hadde kommet med, hadde kostet han mer enn han hadde kunnet skaffe av penger. Det var derfor hadde han kommet på den ulykkelige ideen om å røve posten – han hadde tenkt som så at Kongen hadde råd til å miste noen penger. Før jul i 1815 hadde han gått til Mosseskogen, og slått postmannen med en gjerdestaur tre ganger, slik at han hadde falt besvimt om. Deretter hadde han skåret opp postsekkene og fylt lommene med penger, men den siste pakken hadde han ikke fått plass til, og derfor kastet fra seg.

Ved hjemkomsten hadde han hatt med seg 800 riksbankdaler.

Våren etter hadde han tatt en tur til Christiania, og på tilbakeveien hadde han reist over Mosseskogen sammen med flere andre. De hadde da passert stedet der røveriet skjedde, og i samme øyeblikk hadde han fått øye på pakken som han hadde kastet fra seg året før. Han hadde da funnet på en unnskyldning for å komme bort fra de andre, og gått bort til pakken, som hadde vist seg å være frosset fast til bakken. En seddel hadde blitt revet i stykker idet han hadde tatt pakken opp.

Det hadde så gått bortimot et år uten at noen hadde fattet mistanke til han. Da hadde han besluttet å røve posten én gang til.

De pengene han hadde stjålet året før, var på det tidspunktet i ferd med å bli verdiløse. I april 1816 hadde nemlig Stortinget bestemt at riksbankdaler skulle erstattes av speciedaler, og at man måtte levere inn ti riksbankdaler for å få én ny speciedaler.

Innveksling av gamle daler måtte dessuten gjøres i banken, innen utgangen av 1817, og Brede Nord kunne vanskelig veksle inn alle riksbankdalerne fra ranet på Mosseskogen i banken, siden risikoen da ville være stor for at personalet ville fatte mistanke til han. Ikke bare på grunn av mengden han ville måtte veksle inn – alle sedler var nummerert, og kunne dermed, i hvert fall i teorien, bli sporet.

Han hadde gått hjemmefra om ettermiddagen mandag 28. oktober, og tatt med seg en liten, ladd pistol som han hadde tenkt å skyte seg selv med hvis røveriet ble mislykket. I tillegg hadde han med seg en såkalt oksepeis, med bly i enden.

Først hadde han gått fra Fredrikstad til Mosseskogen, men da posten hadde nærmet seg, hadde han oppdaget at det var to menn på vogna – den ene en soldat med dragen sabel. Han var med som eskorte. Brede Nord, som mente å ha hørt den ene mannen si at ”den som gikk der var ikke for god”, hadde dermed måttet dermed droppe tanken om å røve posten der – isteden hadde han løpt sørover mot Bjølsund i Rygge, i håp om å komme dit før posten, som når den kom så langt, kanskje ikke lenger ville være bevoktet.

Ved Melløs, like sør for Moss by, der det på den tiden var et hvilested for reisende, var soldaten blitt dimittert – man regnet med at den farlige etappen var unnagjort. Det ble også skiftet postkusk.

Brede Nord, som må ha vært i særdeles god form, hadde stått og ventet ved milesteinen på Bjølsund da posten hadde kommet kjørende. Han hadde da spurt om å få haik, men var blitt avvist.

Selv etter dette andre mislykkede forsøket hadde han imidlertid ikke gitt opp, men løpt videre sørover, mot Johnsten i Råde. Posten skulle nemlig snart stoppe og bytte kusk igjen, og han hadde dermed en mulighet til å rekke ned til Jonsten før posten, som da i tillegg ville ha en ny og kanskje uerfaren person ved tøylene.

Ved Jonstenbakken hadde han ropt til postføreren og bedt han om å stoppe. En tenåring, Hans Johannesen fra Rygge, hadde nå vært eneste person om bord i vogna, men han hadde ikke vært dummere enn at han pisket på hesten for å komme seg unna.

Brede Nord hadde imidlertid klart å hoppe opp i vogna likevel. Han hadde så gitt gutten to slag i hodet. Likevel hadde gutten verken skreket eller beklaget seg – han hadde antakelig vært så redd at han ikke fikk fram et ord. Brede Nord syntes ikke det var nødvendig å slå han mer, og kjørte vognen vekk fra veien og inn i skogen. Der hadde han skubbet gutten ned på marka, der han var blitt liggende.

Brede Nord hadde så spent fra hesten, bundet den til et tre, og begynt å sprette opp postsekkene. En del pengepakker hadde han puttet i lommene, men han hadde ikke klart å få med seg alt. Det resterende, som var i to poser, hadde han gravd ned ved et tre og dekket med mose.

Han hadde senere mistet pistolen, men visste ikke når dette hadde skjedd.

Ved Ørmen-jordene hadde han tatt av seg frakken, siden den var helt tilsølt nedentil, og ved hjemkomsten hadde han lagt de stjålne pengene i et putevar. Det hadde vært noen fjær i putevaret, men det hadde han ikke brydd seg noe om.

Brede Nord tilsto også at han hadde prøvd å gjøre de stjålne sedlene så ”brukbare” som mulig før han benyttet dem.

Han bemerket at hvis posten ble befordret av dyktige karer, så ville ikke slike postrøverier forekomme. Men siden posten til stadighet ble befordret av smågutter, forelå det en stor fristelse til røveri (praksisen med å sette guttunger til å kjøre posten var blitt forbudt alt i 1758, men hadde ikke hatt noen særlig virkning).

Høkerens endelikt

Da tilståelsen til Brede Nord var notert, ble kommisjonsbehandlingen avsluttet, og Brede Nord ble satt under tiltale for røveri.

I alle instanser ble han dømt til å ha forbrutt sitt liv til ”steile og hjul”, og i henhold til den av Høyesteretts pluralitet (mot én stemme), og Justisdepartementets og Regjeringens avgitte innstilling, ble det ved Kongelig resolusjon av 7. august 1817 bestemt at straffen skulle fullbyrdes uten nåde.

Eksekusjonen fant sted på Mosseskogen, ved åstedet for det første postrøveriet, noen uker senere – 28. august 1817 ble Brede Nord halshogd av skarpretteren August Anton Lædel. Hodet ble satt på enden av en lang, høy stake, og kroppen ble festet til et hjul som ble satt vannrett på enden av en annen stake, høyt over bakken.

Opprinnelig omfattet eksekusjon med steile og hjul også radbrekking – systematisk knekking og knusing av beina i den stakkers forbryterens kropp, enten fra hodet og nedover, eller fra føttene og oppover – men på 1800-tallet var den delen av praksisen forlatt, i hvert fall i Norden, og henrettelsene hadde dermed fått en mer human form.
Både skafottet, staken og hjulet skal ha blitt stående på Retterstedet til skrekk og advarsel i mange år etterpå – sammen med restene av Brede Nords levninger.

Brede Nords kone fikk ingen straff, og giftet seg senere på nytt. Søsteren fikk heller ingen straff – hun ble tvert imot rundhåndet belønnet for sin snakkesalighet.

Beretningene til William Rae Wilson – ”a thick gloomy wood”

Noen år senere, i 1824, dro den kjente briten William Rae Wilson forbi Retterstedet. Han skriver i sine reisenotater: ”Et hjul var festet til toppen av et tre strippet for kvister: På en del av det var hodet til en forbryter, og på en annen hans hender.”

“At Delinger [Dillingøy], where I again changed horses, I dined on my own stock of provisions; and afterwards passed Vansheen lake [Vansjø] and the town of Moss, which seems to owe its importance to several mills for sawing timber, and also to a neighbouring harbour, whence the planks are exported.

In order to put an end to the hostilities between Sweden and Denmark respecting the kingdom of Norway, a convention was concluded here between the Prince Royal of Sweden and the government of Norway, ratified by Prince Christian Frederick who commanded the army; and a second convention between the Swedish and Norwegian army.

At a short distance from the town of Moss, I passed the spot for public executions; and one hardly expects to find such places in a country where there seems neither luxury to debase, nor wealth to lead men into temptation. A wheel was fixed to the top of a tree stripped of its branches: on one part of it was the head of a criminal and on another his hands.

In Sweden and Norway it is the practice thus to expose the mutilated bodies of those who have been convicted of murder. In this instance, the gibbet was erected at the beginning of a thick gloomy wood, and seemed well contrived, not only to strike travellers with awe, but to terrify criminals; and perhaps the former may look on it with some satisfaction as an evidence of their own safety. Such spectacles at least proclaim aloud to all a fulfillment of the divine law, ‘Whosoever sheddeth man’s blood by man shall his blood be shed’. (Wilson 1826, s. 98–100)”

Lever i folkeminnet

I juni 1980 ble det arrangert en historievandring i Mosseskogen. En av deltakerne skal da ha fortalt at han som barn hadde fått høre at en farfar av han som gutt hadde sittet oppe i et tre og sett Brede Nord miste hodet.

Et henrettelsessted med lang historie?

Det er ikke umulig at historien til Retterstedet på Mosseskogen går atskillig lenger tilbake i tid enn det som hittil har vært allment kjent. De fleste historieinteresserte personer i Moss er kjent med henrettelsen av Brede Nord. Men de færreste vet at minst to andre personer er blitt henrettet på eller i nærheten av Retterstedet.

Hans Pedersen var en landstryker fra Trøndelag. Han begikk også et rovmord – han slo i hjel Christopher Svenske med en båtshake ute på isen på Oslofjorden utenfor Molbekktjernet. Detaljene om henrettelsen er gått tapt i branner, men det er sannsynlig at Pedersen ble henrettet ved halshogging i nærheten av gjerningsstedet, altså i den søndre delen av Mosseskogen.

Catharina Lindstrøm var en svensk kvinne som hadde forlatt sin mann i Sverige og flyktet til Moss, der hun fødte et barn ”paa en liden grøn Plæn ved Kongevejen paa Mosseskougen”. Barnet kvalte hun og gjemte. Vi har ikke detaljene for henrettelsen av Lindstrøm heller, men det er trolig at den fant sted i nærheten av der barnet ble tatt av dage, ved Kongeveien, og kanskje på eller like ved ”Retterstedet”.

I hine hårde dage var det vanlig at hvert prestegjeld hadde et fast rettersted, og i vårt distrikt synes dette stedet å ha vært Retterstedet på Mosseskogen. Det var imidlertid ikke alle henrettelser som fant sted på Mosseskogen – henrettelser ved hengning skjedde på den andre siden av byen, på Høyda.

Det var en grunn til at man hadde faste rettersteder, spesielt for henrettelser med steile og hjul – de færreste syntes det var noe hyggelig å ha staker med avhogde hoder og hjul med hodeløse kropper i nabolaget, og myndighetene holdt seg derfor helst til steder som hadde vært brukt før.

(Merk: Det skal stå riksbankdaler, ikke riksdaler, når det gjelder ranet i 1815, og speciedaler, ikke riksdaler, når det gjelder ranet i 1816. Det står feil i Illustrert Nyhetsblad.)

Fotnote til side 6: Siden artikkelen i Illustreret Nyhedsblad ikke skiller mellom riksdaler, riksbankdaler og speciedaler, er det vanskelig å vite hva akkurat slags daler som ble funnet hos smeden. Sedlene er derfor her kun betegnet som daler, og ikke som riksdaler, som de var i den opprinnelige artikkelen.

En lyrisk innledning

Av Edmund Schilvold

Kalenderen viser 1. desember 1815. Klokka har nylig passert midnatt. Over Mosseskogen ligger himmelen blåsvart. Bare skinnet i snøen gjør det mulig å se at det går en vei der nede mellom trærne – veien fra Christiania til Moss.

Men det er dørgende stille. Automobilen er ikke oppfunnet ennå, og det tjuende århundres firefeltede europavei er ennå science fiction.

Skjønt vent nå litt – i 1815 er det knapt et menneske i Norge som vet hva science fiction er. Jules Verne har ennå ikke skrevet noen av sine bestselgeromaner. Han er ikke en gang født.

Moss by er det nesten umulig å se hvor er. Det brenner riktignok en håndfull lykter i et par små gater der nede, men hadde det ikke vært for dem, hadde byen vært så godt som usynlig i det tjukke mørket.

I havna i Mossesundet ligger et par treskip med rimfrost på seildukene. Om noen tiår skal slike farkoster som dette bli nesten fullstendig erstattet av metallskrog og dampmaskiner, men foreløpig er det seilene som hersker over fjorden. Når fjorden er fri for is, da, og det er den slett ikke nå. Europa er fortsatt inne i Den lille istid, som har vart i flere hundre år.
Så begynner det å snø igjen. All sikt forsvinner. Men nede i Mosseskogen høres det nå en svak lyd. En raslende, knirkende, susende lyd. Den er ennå et stykke unna, men den kommer raskt nærmere.

En skikkelse som har sittet gjemt mellom trærne reiser seg opp, trekker pusten og går ut på veien. Det er Brede Arnesen Nord, en høy og kraftig kar på drøyt 30 år fra Fredrikstad. Han vet hva den lyden betyr. Det er posten som kommer, og ikke med en hvilken som helst postsending, å nei, det har han undersøkt på forhånd. Hvis informasjonen han har fått er riktig, er det flere tusen riksbankdaler i postsekkene.

Han knepper den lange, mørke frakken tettere om brystet, trykker den bredbremmede hatten ned mot øynene og stirrer inn i snødrevet, mens hjertet hamrer som besatt. I de grove hendene holder han et

stykke av en gjerdestaur. Helvete, hva er det han har gitt seg ut på? Han, som i det store og hele har vært en lovlydig mann? Vel, nå er det snart ingen vei tilbake.

Øyeblikket etter kommer posten til syne. Det er bare så vidt han kan se hesten som kommer travende mot han. Med stokken gjemt bak ryggen løfter han venstre hånd og roper: ”Hei! Stans! Prooo! ” Det blir stille der framme. Det er bare én person i vogna – enda godt, tenker han.

Brede Nord skritter rolig framover, tar tak i en av tømmene. Hesten må ikke få springe av gårde. ”Hva er det du vil?” kommer det hulkende fra føreren. Han er åpenbart redd.
Brede Nord har glemt sin tidligere engstelse nå. Adrenalinet har overtatt. Han klarer ikke å la være å flire av postbondens spørsmål. Kjære vene, hvor naiv går det an å bli? ”Det skal du nok få vite”, mumler han, så bukser han opp i vogna og setter seg på postsekken. Han er i ferd med å lykkes! Nå må han bare få tatt hånd om føreren – Halvor Olsen. Fader, det er jo bare en unggutt. Men – verden er brutal.

Akkurat da snur Olsen seg. ”Jeg kan ikke tillate deg å åpne posten!” sier han oppbrakt. Brede Nord kan bare så vidt se ansiktet hans. Så klubber han til det stakkers hodet med stokken. Først én gang, og så én gang til. Så faller det bevisstløst ned på seteryggen.

Brede Nord lemper sitt offer over på sekken, og klyver over i førersetet. Så kommanderer han den motvillige hesten til å forlate veien og trekke vogna innover i skogen. Morgenen begynner å nærme seg. Det kan komme folk. Inne i skogen kan han lete igjennom posten i fred.

Med en gammel tollekniv skjærer han opp strien og begynner å grave. Det er vanskelig å se ordentlig i mørket, men med ett finner han det han leter etter – pakker adressert til militærvesenet i Halden. Endelig. Fanden ta den Morten Nyegaard og hans falske beskyldninger. Hadde det ikke vært for dem og bøtene de førte til, ville han aldri ha havnet i dette uføret. Men – nå kan i det minste gjelden betales.

Mens han holder på begynner postføreren å ynke seg. Brede Nord blir irritert. Skjønner ikke den gutten at han skal holde kjeft? ”Ti stille!” knurrer Brede Nord, og kakker Olsen i hodet med stokken igjen. Der, og der og der! Det blir stille. Uhyggelig stille. Brede Nord ser seg rundt. Det er så tyst at han nesten synes han kan høre snøfillene treffe bakken. Så ser han at ansiktet til postmannen er mørkt av blod. Han grøsser litt. Slo han for hardt? Han vil jo ikke bli drapsmann. Han

senker hodet ned mot Olsens og lytter. Jo. Han puster. Brede Nord griper han rundt armene og lemper han ned på bakken. Han får ligge og sove der. Men – vet nå litt. Kan det tenkes at han kommer til å fryse i hjel der i snøen?
Skitt au. Han klarer seg nok, og nå begynner tiden å bli knapp. Brede Nord river opp pakken han hadde tak i og stapper lommene fulle av seddelbunter. Flere hundre riksbankdaler i alt. Så hopper han ned fra vogna. Et øyeblikk blir han stående og betrakte situasjonen han har stelt i stand. Det snør ennå. Godt. Da forsvinner sporene. Han føler seg merkelig oppspilt. Men redd også. Han henter fram en lommelerke og tar seg skikkelig slurk karsk. Kjenner brennevinet varme opp innvollene. Deilig. Han fortjente egentlig en drink nå. Vel. Nå må han vekk før det begynner å lysne. Han retter på hatten og setter seg i bevegelse. Sekunder etter er han oppslukt av skogen.

Nesten et år går uten at det skjer noe mer på Mosseskogen. I Fredrikstad sitter en høker som plutselig er blitt gjeldfri. Ingen unntatt kona og søsteren har mistanke om hva han har gjort. Postføreren klarte seg, ble til og med kjørt tilbake til Skøyen av hesten etter at han fikk karet seg og sleden tilbake på veien. Han brukte riktignok noen uker på å komme seg igjen, han var jo blitt ordentlig forslått, stakkar. Men sånn går det når man ikke kan oppføre seg, tenker Brede Nord med ett glis. Han har det greit nå. Men tilværelsen i Fredrikstad er kjedelig. Hadde han bare hatt enda litt mer penger. Da kunne han ha kjøpt ting. Reist litt. Besøkt København. Levd et godt liv. Hvorfor skal han slite som en slave for å betale skatt og regninger, når embetsverket er fullt av feite slusker som velter seg i penger?

Kilder

Illustreret Nyhedsblad 17.08.1862 (No. 33)

Johnsten gård. Om gården
http://johnsten.no/om/

Folketellingen for 1801 for Grue på Hedmark

Postraneren Brede Arnesen Nord
http://www.digitaltfortalt.no/show_single.aspx?art_id=114662

Sørnes, Torgrim 2009, *Ondskap. De henrettende i Norge 1815–1876*, Schibsted Forlag, Oslo

Sørnes, Torgrim, *Ensomhet. De henrettede i Norge 1783–1814*

Sørnes, Torgrim, *I Menneskeham. De henrettede i Norge 1771–1783*

Wilson, William Rae 1826, *Travels in Norway, Sweden, Denmark, Hanover, Germany, Netherlands, &c*, London
E-bok: Gå til http://books.google.com, og søk på ”William Rae Wilson”

****